اجلاس ششم محمڈن ایجوکیشنل کانفرنس بمقام دہلی میں پیش ہوئی

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

العزیز العلیم و الصلوٰۃ و السلام علیٰ ...

مسلمان بچوں کے واسطے

فارسی کی تیسری کتاب

جسے

انجمن حمایت اسلام لاہور نے تالیف کیا

... المقدس

علیٰ صاحبہا التحیۃ والسلام

مفید عام پریس لاہور میں چھپی

نالیاقتی سے

...نا کے موجودہ طریق تو ... تھوڑی سی عقل کا آدمی بھی

وہ ہمارے خاتم المرسلینؐ کی نسبت سینکڑوں جھوٹے اور لغو بہتان باندھ کر عام لوگوں

سناتے ہیں - مگر افسوس کہ ہم ان کے لچر اور پوچ اعتراضوں کے جواب دینے سے بھی قاصر رہتے

باتیں تو رہیں برکنار ہمارے اسکولوں میں ہمارے شافع المذنبینؐ اور ہمارے دین کی نسبت وہ نالائق الفا...

لڑکوں کی زبان سے نکلوائے جاتے ہیں - جن کا سننا بھی جائز نہیں - مگر بل بے ہماری بے غیرتی - ہم

لڑکوں کو اس آفت سے بچانے کا کوئی بندوبست نہیں کرتے - ہماری لڑکیوں کے عقائد بگاڑنے ا...

ناجائز آزادی سکھانے کو کبھی روپے پیسے کا لالچ دے کر کبھی پڑھانے کا ڈھنگ ڈال کر

دستکاری سکھانے کا وعدہ دے کر عیسائی عورتیں جن سے پردہ کرنا ویسا ہی ضروری ہے

سے - ہمارے گھروں میں آتی ہیں - مگر وائے رے نادانی - کہ ہم ان نقصوں کو مٹانے اور

کرنے والی عورتوں کے ہاتھوں سے بچانے کی ہمت نہیں کرتے - ہائے بے ہنری کا نتیجہ ہمیں

ہیں - وہ آج ہمارے قبضے میں ہیں - چوہڑے - اچھے مفلس - قلاش بنتے ہیں - اکثر مسلما...

کھانڈ - ڈوم - کل مسلمان - ان پڑھ - جاہل - بے ادب گستاخ بھی ہیں - تو یہی مسلمان - دنیا

اعلیٰ عہدوں پر کون ترقی نہیں کرتے؟ اپنی جائداد پر کون بیچتے جاتے ہیں؟ ...

اسلام کے پاک اصولوں کی پیروی چھوڑنے کا نتیجہ ہوا کہ جن قوموں کو انسانی لبا...

کچھ مدت نہیں گزری ... آزاد، معقول اہل اسلام کی موجودہ حالت کے لحاظ

انسانی نسلوں کے حق میں فائدہ رسانی ... غرض دینی اور دنیوی دونوں طرح

... اس حالت ...

ہوں اپنے مسلمان بھائیوں

کو دین کی ترقی کا باعث

مندرجہ بالا نقصوں کے دور کرنے کے واسطے لاہور میں انجمن حمایت اسلام قائم ہوئی ہے - جس کے

ہیں - اول مخالفین مذہب مقدس اسلام کے جواب تحریری یا تقریری تہذیب کے ساتھ دینے

لڑکوں اور لڑکیوں کی تعلیم کا انتظام کرنا - تاکہ وہ غیر مذہب والوں کی مذہبی تعلیم کے اثر سے

مفلس اور یتیم لاوارث بچوں کی تعلیم و تربیت کا انتظام کرنا - تاکہ وہ اپنے دین و مذہب

... میں گرفتار نہ ہوں - چہارم اہل اسلام کو اصلاح طرز معاشرت اور تہذیب

اجلاس ششم محمڈن ایجوکیشنل کانفرنس بمقام دہلی میں پیش ہوئی

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ العزیز العلیم و الصلوٰۃ و السلام علیٰ رسولہ الکریم

انتخاب از گلستان

حمد و نعت

منت خدائے را عز و جل کہ طاعتش موجب قربت است و بشکر اندرش مزید نعمت - ہر نفسے کہ فرو مے رود ممد حیات است و چوں بر مے آید مفرح ذات - پس در ہر نفسے دو نعمت موجود است و بر ہر نعمت شکرے واجب - بیت

از دست و زبان کہ بر آید　　کز عہدۂ شکرش بدر آید

قطعہ

بندہ ہماں بہ کہ ز تقصیر خویش　　عذر بدرگاہ خدا آورد
ورنہ سزاوار خداوندیش　　کس نتواند کہ بجا آورد

باران رحمت بے حسابش ہمہ را رسیدہ - و خوان نعمت بیدریغش ہمہ جا کشیدہ - پردۂ ناموس بندگاں بگناہ فاحش ندرد - و وظیفۂ روزی

بخطابِ مُنکر نبرد - **قطعہ**

اے کریمی کہ از خزانۂ غیب گبر و ترسا وظیفہ خور داری
دوستاں را کجا کُنی محروم تو کہ با دُشمناں نظر داری

قطعہ

ابر و باد و مہ و خورشید و فلک در کار اند
تا تو نانے بکف آری و بغفلت نخوری
ہمہ از بہرِ تو سر گشتہ و فرماں بردار
شرطِ انصاف نباشد کہ تو فرماں نبری

در خبر است از سرورِ کائنات مُفخرِ موجُودات - رحمتِ عالمیان
صفوتِ آدمیان - تتمۂ دورِ زماں - **نظم**

بَلَغَ الْعُلٰی بِکَمَالِہٖ کَشَفَ الدُّجٰی بِجَمَالِہٖ
حَسُنَتْ جَمِیْعُ خِصَالِہٖ صَلُّوْا عَلَیْہِ وَ اٰلِہٖ

بیت

چہ غم دیوارِ اُمّت را کہ دارد چوں تو پُشتیباں
چہ باک از موجِ بحر آں را کہ باشد نُوح کشتیباں

کہ یکے از بندگانِ گنہگار پریشاں رُوزگار دستِ اِنابت بامیدِ اجابت
بدرگاہِ حق جلّ و علا بردارد - ایزدِ تعالےٰ درو نظر نکند - بازش
بخواند - بارِ دیگر اعراض فرماید - بازش بتضرُّع و زاری بخواند -
حق سُبحانہٗ تعالےٰ گوید - یَا مَلٰئِکَتِیْ قَدِ اسْتَحْیَیْتُ مِنْ عَبْدِیْ وَلَیْسَ لَہٗ غَیْرِیْ

ے رفتگانِ من - البتہ من شرم مے دارم از بندۂ خود نیست برائے او تغیرِ من - دعوتش را اجابت کردم و امیدش بر آوردم - کہ از بسیاریٔ دعا و گریۂ بندہ شرم دارم - بیت
کرم بین و لطفِ خداوندگار گنہ بندہ کرد است و او شرمسار

بابِ دوم در اخلاقِ درویشاں

حکایت ۱- یکے از بزرگاں پارسائے را گفت - کہ چہ گوئی در حقِّ فلاں عابد ؟ کہ دیگراں در حقِّ او بطعنہ سخنہا گفتہ اند ۔ گفت - در ظاہرش عیب نمے بینم و در باطنش غیب نمے دانم ۔ قطعہ

ہر کرا جامہ پارسا بینی پارسا دان و نیک مرد انگار
ور ندانی کہ در نہانش چیست محتسب را درونِ خانہ چہ کار

حکایت ۲- درویشے را دیدم - کہ سر بر آستانِ کعبہ ہمے مالید - و ہمے گفت - یا غفور ! یا رحیم ! تو دانی کہ از ظلوم و جہول چہ آید ۔ قطعہ

عذرِ تقصیرِ خدمت آوردم کہ ندارم بطاعت استظہار
عاصیاں از گناہ توبہ کنند عارفاں از عبادت استغفار

عابداں جزائے طاعت خواہند و بازرگاناں بہائے بضاعت - من بندہ امید آوردہ ام نہ طاعت - و بدریوزہ آمدہ ام نہ بتجارت ۔ بیت

گر کشی در جرم بخشی روے و سر بر آستانم
بندہ را فرماں نباشد ہر چہ فرمائی بر آنم

قطعہ

بر درِ کعبہ سائلے دیدم کہ ہمے گفت و میگریستے خوش
مے نگویم کہ طاعتم بپذیر قلمِ عفو بر گناہم کش

حکایت ۳- زاہدے مہمانِ پادشاہے بود + چوں بطعام بنشستند کمتر از آں خورد- کہ ارادتِ او بود- و چوں بہ نماز برخاستند- بیشتر ازآں کرد- کہ عادتِ او بود- تا ظنِّ صلاح در حقِّ او زیادت کنند + بیت

ترسم نرسی بکعبہ اے اعرابی کیں رہ کہ تو میروی بترکستان است

چوں بخانہ باز آمد- سُفرہ خواست- تا تناوُل کند + پسرے داشت صاحبِ فراست + گفت- اے پدر! بدعوتِ سلطان بودی- طعام نخوردی؟ گفت- در نظرِ ایشاں چیزے نخوردم- کہ بکار آید + گفت نماز را ہم قضا کُن کہ چیزے نکردی کہ بکار آید + قطعہ

اے ہنرہا نہادہ بر کفِ دست عیبہا را نہفتہ زیرِ بغل
تا چہ خواہی خریدن اے مغرور روزِ درماندگی بسیمِ دغل

حکایت ۴- یاد دارم کہ در ایّامِ طفولیت متعبّد بودم و شبخیز و مُولعِ زہد و پرہیز + شبے در خدمتِ پدر نشستہ بودم- و ہمہ شب دیدہ برہم نہ بستہ- و مُصحفِ عزیز در کنار گرفتہ- و طائفۂ گردِ ما خفتہ + پدر را گفتم- ازیناں یکے سر بر نمیدارد کہ دوگانۂ بگذارد- چناں خوابِ غفلت شاں بُردہ- کہ گوئی مُردہ اند- گفت- اے جانِ پدر اگر تو نیز بخفتی- بہ کہ در پوستینِ خلق اُفتی + قطعہ

نہ بیند مُدّعی جُز خویشتن را   کہ دارد پردۂ پندار در پیش
گرت چشمِ خُدا بینی بہ بخشند   نہ بینی ہیچکس عاجز تر از خویش

حکایت ۵-پارسائے را دیدم-کہ بر کرانۂ دریا نشستہ بود-و زخمِ پلنگ داشت-و ہیچ دارو بہ نمے شُد وُ مدّتہا در آں رنجوری شُکرِ خُدائے عزّ و جلّ گُفتے + پُرسیدندش-کہ شُکرِ چہ میگذاری؟ گُفت شُکرِ آنکہ-الحمدُ للہِ! بمُصیبتے گرفتارم-نہ بمعصیتے + قطعہ

گر مرا زار بکُشتن دہد آں یارِ عزیز
تا نگویم کہ در آں دم غمِ جانم باشد
گویم از بندۂ مسکیں چہ گُنہ صادر شُد
کو دِل آزُردہ شُد از من غمِ آنم باشد

حکایت ۶-پادشاہے پارسائے را پُرسید-کہ ہیچت از ما یاد مے آید؟ گُفت-بلے-ہرگہ خُدائے عزّ و جلّ را فراموش میکنم-یادت مے آرم + بیت

ہر سُو دود آں کش زِ درِ خویش براند
و آں را کہ بخواند بدرِ کس ندواند

حکایت ۷-یکے از صالحان بخواب دید پادشاہے را در بہشت و پارسائے را در دوزخ + پُرسید کہ مُوجبِ درجاتِ ایں چیست؟ و سببِ درکاتِ آں چہ؟ کہ من بخلافِ ایں ہمے پنداشتم + ندا آمد-کہ ایں پادشاہ بارادتِ درویشاں در بہشت است و ایں

پارسا بتقرب پادشاہاں در دوزخ + قطعہ

وقت بچہ کار آید و تسبیح و مرقع
خود را ز عملہائے نکوہیدہ بری دار
حاجت بکلاہِ بر کی داشتنت نیست
درویش صفت باش و کلاہِ تتری دار

حکایت ۸۔ درویشے سر و پا برہنہ با کاروانِ حجاز از کوفہ بدر آمد و ہمراہِ ما شد۔ نظر کردم معلومے نداشت + خراماں ہمے رفت و میگفت۔ قطعہ

نہ بر اشتر بر سوارم نہ چو اشتر زیرِ بارم
نہ خداوندِ رعیت نہ غلامِ شہریارم
غم موجود و پریشانیِ معدوم ندارم
نفسے مے زنم آسودہ و عمرے بسر آرم

اشتر سوارے گفتش۔ اے درویش! کجا میروی۔ باز گرد۔ کہ بسختی بمیری + نشنید۔ و قدم در بیاباں نہاد و برفت + چوں بنخلۂ بنی محمود برسیدیم۔ توانگر را اجل فرا رسید + درویش ببالینش فراز آمد۔ و گفت۔ ما بسختی نہ مردیم۔ و تو بر بختی مردی + بیت

شخصے ہمہ شب بر سرِ بیمار گریست
چوں روز شد آں بمرد و بیمار بزیست

قطعہ

اے بسا اسپ تیز رَو کہ بماند کہ خرِ لنگ جاں بمنزل بُرد
بس کہ در خاک تندرُستاں را دفن کردند و زخم خوردہ نمرد

حکایت ۹ - عابدے جاہل را پادشاہے طلب کرد - عابد اندیشید کہ داروئے بخورم تا ضعیف شوم - مگر حُسنِ ظنّے کہ در حقّ من دارد - زیادت شود - آوردہ اند کہ داروئے بخورد - زہرِ قاتل بود - بمرد - **قطعہ**

آنکہ چوں پستہ دیدمش ہمہ مغز پوست بر پوست بود ہمچو پیاز
پارسایانِ روے در مخلوق پُشت بر قبلہ مے کنند نماز

مثنوی

تا زاہد عمر و بکر و زیدی اخلاص طلب مکن کہ شیدی
چوں بندہ خداے خویش خواند باید کہ بجز خدا نداند

حکایت ۱۰ - لقمانِ حکیم را گفتند - ادب از کہ آموختی؟ گفت - از بے ادباں - کہ ہرچہ از ایشاں در نظرم ناپسند آمد - از آں پرہیز کردم - **قطعہ**

نگویند از سرِ بازیچہ حرفے کزاں پندے نگیرد صاحبِ ہوش
وگر صد بابِ حکمت پیشِ ناداں بخوانند آیدش بازیچہ در گوش

حکایت ۱۱ - عابدے را حکایت کنند - کہ شبے دہ من طعام خوردے - و تا سحر در نماز ایستادے - صاحبدلے بشنید و گفت - اگر نیم ناں بخوردے و بخفتے - بسیار ازیں فاضلتر بودے - **قطعہ**

اندروں از طعام خالی دار تا دراں نورِ معرفت بینی

تہی از حکمتی بعلت آں کہ پُری از طعام تا بینی

حکایت ۱۲- گلہ کردم پیشِ یکے از مشائخ کہ فلاں بہ فسادِ من گواہی داد + گفت بصلاحش خجل کن + نظم

تو نیکو روش باش تا بد سگال بہ بد گفتنِ تو نیابد مجال
چو آہنگِ بربط بود مستقیم کے از دستِ مطرب خورد گوشمال

حکایت ۱۳- یکے از مشائخ شام را پرسیدند کہ حقیقتِ تصوّف چیست؟ گفت- ازیں پیش طائفۂ بودند در جہاں پراگندہ بصورت و بمعنی جمع- و امروز خلقے بظاہر جمع و بباطن پراگندہ + قطعہ

چو ہر ساعت از تو بجائے رود دل
بہ تنہائی اندر صفائی نہ بینی
ورت مال و جاہ ہست و زرع و تجارت
چو دل با خدایست خلوت نشینی

حکایت ۱۴- یاد دارم کہ شبے در کاروانے ہمہ شب رفتہ بودم- و سحر بر کنارِ بیشۂ خفتہ- شوریدۂ کہ در آں سفر ہمراہِ ما بود- نعرہ بزد- و راہِ بیاباں گرفت- و یک نفس آرام نیافت + چوں روز شد- گفتمش- ایں چہ حال بود؟ گفت بلبلاں را دیدم- کہ بنالہ در آمدہ بودند از درخت- و کبکاں در کوہ- و غوکاں در آب- و بہائم در بیشہ- اندیشہ کردم کہ مروّت نباشد ہمہ در تسبیح و من بہ غفلت خفتہ + قطعہ

دوش مرغے بصبح سے نالید عقل و صبرم ببرد و طاقت و ہوش
یکے از دوستانِ مخلص را مگر آوازِ من رسید بگوش
گفت باور نداشتم کہ ترا بانگِ مرغے چنیں کند مدہوش
گفتم ایں شرطِ آدمیت نیست مرغ تسبیح خوان و من خاموش

حکایت ۱۵- یکے از پادشاہاں عابدے را کہ عیال بسیار داشت - پرسید- کہ اوقاتِ عزیزت چگونہ میگذاری ؟ گفت- شب در مناجات - و سحر در دعاے حاجات- و ہمہ روز در بندِ اخراجات ＋ ملک را مضمونِ اشارتِ عابد معلوم گشت- بفرمود تا وجہِ کفافِ او معین دارند- تا بارِ عیال از دلِ او برخیزد ＋ مثنوی

اے گرفتار پاے بندِ عیال دگر آزادگی مبند خیال
غمِ فرزند و نان و جامہ و قوت بازت آرد ز سیرِ ملکوت
ہمہ روز اتفاق مے سازم کہ بشب با خدا پردازم
شب چو عقدِ نماز مے بندم چہ خورد بامداد فرزندم

حکایت ۱۶- یکے از علماے راسخ را پرسیدند- کہ چہ گوئی در نانِ وقف- گفت- اگر از بہرِ جمعیتِ خاطر و فراغِ عبادت مے ستانند حلال است- و اگر جمعے از بہرِ نان نشینند- حرام ＋ بیت

نان از براے کنجِ عبادت گرفتہ اند
صاحب دلاں نہ کنجِ عبادت براے نان

حکایت ۱۷- مریدے گفت پیر را- چہ کنم ؟ کہ از خلائق

بزحمت اندرم۔ از بسکہ بزیارتِ من مے آیند و اوقاتِ مرا از تردّدِ ایشاں تشویش مے باشد ٭ گفت۔ ہر چہ درویشانند۔ مر ایشاں را وامے بدہ۔ و آنچہ توانگرانند از ایشاں چیزے بخواہ۔ کہ دیگر گردِ تو نگردند ٭

حکایت ۱۸۔ فقیہے پدر را گفت۔ ہیچ ازیں سخنانِ رنگینِ متکلّماں در من اثر نمے کند۔ بحکمِ آنکہ نمے بینم ایشاں را کردارے موافقِ گفتارے ٭ **مثنوی**

ترکِ دنیا بمردم آموزند | خویشتن سیم و غلّہ اندوزند
عالمے را کہ گفت باشد و بس | چوں بگوید نگیرد اندر کس
عالم آں کس بود کہ بد نکند | نہ کہ گوید بخلق و خود بکند

بیت

عالمِ کہ کامرانی و تن پروری کند | او خویشتن گم است کرا رہبری کند

پدر گفت۔ اے پسر! بمجرّد ایں خیالِ باطل نشاید روے از تربیتِ ناصحاں گردانیدن۔ و راہِ بطالت گرفتن۔ و علما را بضلالت منسوب کردن۔ و در طلبِ عالمِ معصوم بودن۔ و از فوائدِ علم محروم ماندن۔ ہمچو نابینائے کہ شبے در وحل افتادہ بود و میگفت۔ آخر۔ اے مسلماناں! چراغے فرا راہِ من دارید ٭ زنے فاحشہ بشنید۔ و گفت۔ تو کہ چراغ نہ بینی۔ بچراغ چہ بینی؟ ہمچنیں مجلسِ واعظاں چوں کلبۂ بزّازان است۔ کہ آنجا تا نقدے ندہی بضاعتے نستانی۔ و اینجا تا ارادتے نیاوری۔ سعادتے نبری ٭ **قطعہ**

گفتِ عالم بگوشِ جاں بشنو ور نماند بگفتنش کردار
باطل است آنکہ مدعی گوید خفتہ را خفتہ کے کند بیدار
مرد باید کہ گیرد اندر گوش ور نوشت است پند بر دیوار

قطعہ

صاحبدلے بہ مدرسہ آمد ز خانقاہ
بشکست عہدِ صحبتِ اہلِ طریق را
گفتم میانِ عالم و عابد چہ فرق بود
تا اختیار کردی ازاں ایں فریق را
گفت آں گلیم خویش بروں مے برد ز موج
ویں جہد مے کند کہ بگیرد غریق را

حکایت منظومہ ۱۹

ایں حکایت شنو کہ در بغداد رایت و پردہ را خلاف افتاد
رایت از رنجِ راہ و گردِ رکاب گفت با پردہ از طریقِ عتاب
من و تو ہر دو خواجہ تاشانیم بندۂ بارگاہِ سلطانیم
من ز خدمت دمے نیاسودم گاہ و بیگاہ در سفر بودم
تو نہ رنج آزمودۂ نہ حصار نہ بیابان و راہ و گرد و غبار
قدم من بسعی پیشتر است پس چرا قربت تو بیشتر است
تو بر بندگانِ مہ روئی با کنیزانِ یاسمن بوئی
من فتادہ بدستِ شاگرداں بسفر پائے بند و سرگرداں

گفت من سر بر آستان دارم ۞ چو تو سر بر آسمان دارم
ہر کہ بیہودہ گردن افرازد خویشتن را بگردن اندازد
سعدی افتادہ ایست آزادہ کس نیاید بجنگِ افتادہ

حکایت ۲۰- یکے از صاحبدلاں زور آزمائے را دید- بہم برآمدہ و در خشم شدہ و کف بر دہان آوردہ ۞ پرسید- کہ او را چہ حالت است؟ گفتند- فلاں کس او را دشنام دادہ است ۞ گفت- ایں فرو مایہ ہزار من سنگ بر میدارد- و طاقت یک سخنے نے آرد ۞ قطعہ

لافِ سرپنجگی و دعوےِ مردی بگذار
عاجزِ نفسِ فرو مایہ چہ مردے چہ زنے
گرت از دست بر آید دہنے شیریں کن
مردی آں نیست کہ مشتے بزنی بر دہنے

قطعہ

اگر خود بر درد پیشانئے پیل ۞ مرد است آنکہ در وے مردمی نیست
بنی آدم سرشت از خاک دارد اگر خاکی نباشد آدمی نیست

حکایت ۲۱- بزرگے را پرسیدند از سیرتِ اخوان الصفا ۞ گفت- کمینہ آنکہ مرادِ خاطرِ یاراں بر مصالحِ خود مقدم دارد ۞ و حکما گفتہ اند برادر کہ در بندِ خویش است- نہ برادر نہ خویش است ۞ بیت

ہمراہ گر شتاب کند ہمرہِ تو نیست
دل در کسے مبند کہ دل بستۂ تو نیست

حکایت ۲۲ - پادشاہے بدیدۂ استحقار در طائفۂ درویشان نظر کرد + یکے از آں میان بفراست دریافت + گفت - اے ملک! ما دریں دنیا بجیش از تو کمتریم و بعیش خوشتر - و بمرگ برابر - و در قیامت انشاء اللہ بہتر + مثنوی

اگر کشور کشائے کامران است   وگر درویش حاجتمند نان است
درآں ساعت کہ خواہند ایں وآں مرد   نخواہند از جہاں بیش از کفن برد
چو رخت از مملکت بربست خواہی   گدائی بہتر است از پادشاہی

ظاہر درویشاں جامۂ ژندہ است - و موئے ستردہ - و حقیقت آں دل زندہ و نفس مردہ + قطعہ

اے درونت برہنہ از تقوے   کز بروں جامۂ ریا داری
پردۂ ہفت رنگ را بگذار   تو کہ در خانہ بوریا داری

مثنوی

دیدم گل تازہ چند دستہ   بر گنبدے از گیاہ بستہ
گفتم چہ بود گیاہ ناچیز   تا در صف گل نشیند او نیز
بگریست گیاہ و گفت خاموش   صحبت نکند کرم فراموش
گر نیست جمال و رنگ و بویم   آخر نہ گیاہ باغ اویم
من بندۂ حضرت کریمم   پروردۂ نعمت قدیمم
گر بے ہنرم وگر ہنرمند   لطف است امیدم از خداوند
با آنکہ بضاعتے ندارم   سرمایۂ طاعتے ندارم

لاجرم حکمتش بود گفتار خوردنش تندرستی آرد بار

حکایت ۴ - دو درویش خراسانی در ملازمت صحبت یکدیگر سیاحت کردندے - یکے ضعیف بود کہ روزہ داشتے و بعد از دو شب افطار کردے - و دیگرے قوی کہ روزے سہ بار خوردے قضا را بر در شہرے بہ تہمت جاسوسی گرفتار آمدند - و ہر دو را حبس کردند - و در زندان بگل بر آوردند - بعد از دو ہفتہ معلوم شد - کہ بے گناہ اند - در بگشادند - قوی را دیدند مردہ و ضعیف جان بسلامت بردہ - وزیں عجب ماندند - حکیمے گفت - اگر بر خلاف آں بودے - تعجب بودے - زیرا کہ ایں بسیار خوار بود - طاقت بے نوائی نیاورد - و بسختی ہلاک شد - و آں دیگر خویشتن دار بود - بر عادت خود صبوری کرد و بسلامت ماند - قطعہ

چو کم خوردن طبیعت شد کسے را چو سختی پیشش آید سہل گیرد
وگر تن پرور است اندر فراخی چو تنگی بیند از سختی بمیرد

بیت

تنور شکم دمبدم تافتن مصیبت بود روز نا یافتن

حکایت ۵ - یکے از حکما پسر را نہی کردے از خوردن بسیار - کہ سیری شخص را رنجور کند - گفت اے پدر! گرسنگی مردم را بکشد - نشنیدہ! کہ ظریفاں گفتہ اند - کہ بسیری مردن بہ کہ بگرسنگی جاں سپردن - پدر گفت - اندازہ نگہدار - بیت

نہ چنداں بخور کز دہانت برآید نہ چندانکہ از ضعف جانت برآید

قطعہ

با آنکہ در وجودِ طعام است حظِّ نفس
رنج آورد طعام کہ بیش از قدر بود
گر گلشکر خوری بہ تکلف زیاں کند
ور نانِ خشک دیر خوری گلشکر بود

حکایت ۶ - رنجورے را گفتند- کہ دلت چہ میخواہد؟ گفت- آنکہ دلم چیزے نخواہد * بیت

معدہ چو پُر گشت و درُوں دَرد خواست
سُود ندارد ہمہ اسباب راست

حکایت ۷ - بقالے را درمے چند بر صوفیاں گرد آمدہ بود * ہر روز مطالبہ کردے و سخنہاے با خشونت گفتے * اصحاب از تعنّتِ او خستہ خاطر ہمے بودند- و جز تحمل چارہ نبود * صاحبدلے بشنید- بخندید و گفت- نفس را وعدہ دادن بطعام آساں تر است- کہ بقال را بدرم * قطعہ

ترکِ احسانِ خواجہ اولیٰتر کاحتمالِ جفاے بوّاباں
بتمناے گوشت مُردن بہ کہ تقاضاے زشتِ قصاباں

حکایت ۸ - حاتمِ طائی را گفتند- از خود بزرگ ہمت تر در جہاں کسے را دیدۂ؟ گفت- بلے- روزے چہل شتر قرباں کردہ

بُودم و اُمرائے عرب را طلب نمُوده - ناگاه بحاجتے بگوشۂ صحرا رفتم خار کشے را دیدم پُشتۂ خار فراہم آورده - گُفتم - بمہمانئ حاتم چرا نروی ؟ کہ خلقے بر سماطِ او گرد آمده اند + گفت - بیت

ہر کہ ناں از عملِ خویش خورد   منّتِ حاتمِ طائی نبرد

من او را بہمّت و جوانمردی بر تر از خود دیدم +

حکایت ۹ - اعرابی را دیدم در حلقۂ جوہریانِ بصرہ حکایت میکرد کہ وقتے در بیابانے راه گُم کرده بُودم - و از زاد با من چیزے نمانده. دل بر ہلاک نہادم + ناگاه کیسۂ یافتم پُر از مروارید کہ ہرگز آں ذوق و شادی فراموش نکنم - کہ پنداشتم کہ گندم بریان است - یا زردت - و باز آں تلخی و نا اُمیدی - چُوں معلُوم کردم کہ مروارید است قطعہ

دربیابانِ خُشک و ریگِ رواں   تشنہ را در دہاں چہ دُر چہ صدف

مردِ بے توشہ کاوفتاد از پائے   در کمر بندِ او چہ زر چہ خزف

بابِ چہارُم در فوائدِ خاموشی

حکایت ۱ - بازرگانے را ہزار دینار خسارت اُفتاد - پسر را گُفت - نباید کہ با کسے ایں سخن درمیاں نہی + گفت - اے پدر! فرماں تُراست - نگویم - ولیکن باید کہ مرا بر فائدۂ ایں مُطّلع گردانی - کہ مصلحت در نہاں داشتن چیست ؟ گُفت - تا مُصیبت دو نشود - یکے نُقصانِ مایہ و دُوم شماتتِ ہمسایہ + بیت

نکو اند و خویش با دشمنان   کہ لاحول گویند شادی کنان

حکایت ۲ - وقتے بجہلِ جوانی بانگ بر مادر زدم۔ دِل آزردہ بکنجے نشست و گریاں همیگفت مگر خردی فراموش کردی کہ درشتی مے کنی۔ قطعہ

چہ خوش گفت زالے بفرزندِ خویش   چو دیدش پلنگ افگن و پیل تن
گر از عہدِ خردیت یاد آمدے   کہ بیچارہ بودی در آغوشِ من
نکردی دریں روز بر من جفا   کہ تو شیر مردی و من پیرہ زن

حکایت ۳ - جالینوس حکیم ابلہے را دید دست در گریبانِ دانشمندے زدہ بود۔ و بے حرمتی میکرد۔ گفت اگر ایں دانا بودے۔ کارِ او با ناداں بدینجا نرسیدے۔ کہ گفتہ اند۔ مثنوی

دو عاقل را نباشد کین و پیکار   نہ دانائے ستیزد با سبکسار
اگر ناداں بوحشت سخت گوید   خردمندش بنرمی دِل بجوید
دو صاحب دِل نگہ دارند موئے   ہمیدوں سرکش و آزرم جوئے
وگر از ہر دو جانب جاہلانند   اگر زنجیر باشد بگسلانند
یکے را زشت خوئے داد دشنام   تحمّل کرد و گفت اے نیک فرجام
بتر زانم کہ خواہی گفت آنی   کہ دانم عیبِ من چوں من ندانی

حکایت ۴ - سحبانِ وائل را در فصاحت بے نظیر نہادہ اند۔ بحکم آنکہ بر سر جمع سالے سخن گفتے۔ و لفظے مکرّر نکردے۔ و اگر ہماں سخن اتّفاق افتادے۔ بعبارتے دیگر بگفتے۔ و از جملۂ آداب

ندماے حضرتِ پادشاہان یکے این است + مثنوی

سخن گرچہ دلبند و شیرین بُوَد — سزاوارِ تصدیق و تحسین بُوَد
چو بارے بگفتی مگو باز پس — کہ حلوا چو یکبار خوردند و بس

حکایت ۵ - یکے را از حکما شنیدم - کہ میگفت - ہرگز کسے بجہلِ خویش اقرار نکردہ است - مگر آنکس کہ چون دیگرے در سخن باشد - ہمچنان تمام ناگفتہ - سخن آغاز کند - مثنوی

سخن را سراست اے خردمند و بُن — میاور سخن درمیانِ سخن
خداوندِ تدبیر و فرہنگ و ہوش — نگوید سخن تا نہ بیند خموش

حکایت ۶ - تنے چند از نزدیکانِ سُلطان محمود حسن میمندی را گفتند - کہ سُلطان امروز چہ گفت تُرا در فلان مصلحت ؟ گفت ، بر شُما ہم پوشیدہ نماند + گفتند - آنچہ با تو گوید - کہ ظہیرِ سریرِ سلطنتی و مُشیرِ تدبیرِ مملکت - بامثالِ ما گفتن روا ندارد + گفت ، باعتمادِ آنکہ داند - کہ با کسے نگویم - پس چرا ہمے پُرسید ؟ بیت

نہ ہر سخن کہ بر آید بگوید اہلِ شناخت
بسترِ شاہ سرِ خویشتن نباید باخت

حکایت ۷ - ناخوش آوازے بہ بانگِ بلند قرآن میخواند ، صاحبدلے بروے بگذشت - و گفت - تُرا مُشاہرہ چند است ؟ گفت ہیچ + گفت - پس چرا این ہمہ خود را زحمت میدہی ؟ گفت از براے خدا میخوانم + گفت از بہرِ خدا مخوان + بیت

گر تو قرآن بدین نمط خوانی   ببری رونقِ مسلمانی

باب ششم در ضعفِ پیری

حکایت ۱- روزے بغرورِ جوانی سخت راندہ بودم- و شبانگاہ بپاے گریوۂ سست ماندہ * پیرِ مردے ضعیف از پیِ کاروان ہمے آمد- گفت- چہ خسپی؟ کہ نہ جاے خفتن است * گفتم- چون روم؟ کہ نہ پاے رفتن است * گفت- نشنیدۂ؟ کہ صاحبدلان گفتہ اند- رفتن و نشستن بہ کہ دویدن و گسستن * قطعہ

اے کہ مشتاقِ منزلی مشتاب   پندِ من کار بند و صبر آموز
اسپِ تازی دو تگ رود بشتاب   اشتر آہستہ میرود شب و روز

باب ہفتم در تاثیرِ تربیت

حکایت ۱- یکے از وزرا پسرے کور دل داشت * پیشِ دانشمندے فرستاد- کہ مر این را تربیتے کن- مگر عاقل شود * روزگارے تعلیم کردش- مؤثر نبود * پیشِ پدرش کسے فرستاد- کہ این پسر عاقل نمے شود- و مرا دیوانہ کرد * قطعہ

چون بود اصلِ گوہرے قابل   تربیت را درو اثر باشد
ہیچ صیقل نکو نداند کرد   آہنے را کہ بد گہر باشد
سگ بدریاے ہفتگانہ بشوے   چونکہ تر شد پلید تر باشد

خرِ عیسیٰ اگر بمکّہ رود ‌ ‌ ‌ ‌ چوں بیاید ہنوز خر باشد

حکایت ۲- حکیمے پسراں را پند ہمیداد- کہ اے جانِ پدر! ہُنر آموزید- کہ مُلک و دَولتِ دُنیا اعتماد را نشاید- و سیم و زر در سفر محلِّ خطر باشد- کہ دُزد بیکبار برد- یا خواجہ بتفاریق بخورد- امّا ہُنر چشمۂ زاینده است- و دَولتِ پاینده- اگر ہُنرمند از دَولت بیفتد- غم نباشد- کہ ہُنر در نفسِ خود دَولت است- ہر کجا کہ رود- قدر بیند- و صدر نشیند- و بے ہُنر لُقمہ چیند- و سختی بیند- بیت

سخت است پس از جاه تحکّم بُردن ‌ ‌ ‌ ‌ خو کرده بناز جورِ مردم بُردن

قطعه

وقتے اُفتاد فتنۂ در شام ‌ ‌ ‌ ‌ ہر کسے گوشۂ فرا رفتند

روستا زادگانِ دانشمند ‌ ‌ ‌ ‌ بوزیریِّ پادشا رفتند

پسرانِ وزیرِ ناقص عقل ‌ ‌ ‌ ‌ بگدائی بروستا رفتند

بیت

میراثِ پدر خواہی علمِ پدر آموز ‌ ‌ ‌ ‌ کیں مالِ پدر خرج تواں کرد بده روز

حکایت ۳- یکے از فُضلاے عصر تعلیمِ ملک زادۂ ہمے کرد- ضربِ بے محابا زدے و زجرِ بیقیاس کردے- بارے پسر از بیطاقتی شکایت پیشِ پدر آورد- و جامہ از تنِ دردمند برداشت- پدر را دل بہم بر آمد- اُستاد را بخواند- و گفت- پسرانِ آحاد را چنیں جفا و توبیخ روا نداری کہ فرزندِ مرا- سبب چیست؟ گفت- سبب آنکہ سخن

اندیشیده گفتن و حرکت پسندیده کردن همه خلق را علی العموم باید - و پادشاهان را علی الخصوص - موجب آن که از دست و زبانِ ایشان هرچه رود - هر آینه بافواه بگویند - و قول و عقلِ عوامُ النّاس را چندان اعتبار نباشد + قطعه

اگر صد نا پسند آید ز درویش   رفیقانش یکے از صد ندانند
وگر یک نا پسند آید ز سُلطان   ز اقلیمے باقلیمے رسانند

پس واجب آمد مُعلّمِ پادشاهزاده را در تہذیبِ اخلاقِ خُداوند زادگان اِجتہاد ازآں بیشتر کردن کہ در حقِّ عوام + قطعه

ہرکہ در خُردیش ادب نکُند   در بزُرگی فلاح ازو برخاست
چوبِ تر را چُنانکہ خواہی پیچ   نشوَد خُشک جز بآتش راست

ملِک را حُسنِ تدبیرِ فقیہ و تقریرِ جوابِ او موافق آمد - خِلعت و نِعمت بخشید - و پایہ و منصبِ او بلند گردانید +

حکایت ۴ - یکے را شنیدم از پیرانِ مُربّی - کہ مُریدے را میگُفت - اَے پسر! چندانکہ خاطرِ آدمی بہ رُوزی است - اگر بروزی دِہ بودے - بمقام از ملائکہ در گذشتے + قطعه

روانت داد و عقل و طبع و اِدراک   جمال و نُطق و راے و فکرت و ہوش
دہ انگُشتت مُرتّب ساخت بر کف   دو بازویت مُرتّب کرد بر دوش
کنُون پنداری اَے ناچیز ہمّت   کہ خواہد کردنت رُوزی فراموش

حکایت ۵ - اعرابی را دیدم کہ پسر را میگُفت - اَے پسر! ترا پرسند

روزِ قیامت - کہ ہنرت چیست ؟ و نگویند - کہ پدرت کیست ؟ قطعہ

جامۂ کعبہ را کہ مے بوسند — او نہ از کرمِ پیلہ نامی شد
با عزیزے نشست روزے چند — لاجرم ہمچو او گرامی شد

حکایت ۶ - درویشے زنے حاملہ داشت - مدتِ حملِ او بسر آمد - درویش را ہمہ عمر فرزند نیامدہ بود - گفت اگر خداے تعالیٰ مرا پسرے بخشد - جز ایں خرقۂ کہ در بر دارم - ہرچہ در مِلکِ من است - ایثارِ درویشاں کنم + اتفاقاً پسر آورد + درویش شادمانی کرد - و سفرۂ یاراں بموجبِ شرط بنہاد + پس از چند سال - کہ از سفرِ شام باز آمدم بمحلتِ آں دوست بگذشتم - و چگونگیِ حالتش پرسیدم + گفتند - بزندانِ شحنہ در است + گفتم سبب چیست ؟ گفتند - پسرش خمر خوردہ است و عربدہ کردہ - و خونِ کسے ریختہ و از شہر گریختہ - پدر را بعلتِ آں سلسلہ در نائے است و بند برپائے + گفتم ایں بلا را او بحاجت از خدا خواستہ است + قطعہ

زنانِ باردار اے مردِ ہشیار — اگر وقتِ ولادت مار زایند
از آں بہتر بنزدیکِ خردمند — کہ فرزندانِ ناہموار زایند

حکایت ۷ - سالے نزاع درمیانِ پیادگانِ حجاج افتادہ بود و داعی ہم در آں سفر پیادہ بود - از بے انصافی در سر و روے یکدیگر افتادیم - و دادِ فسوق و جدال بدادیم + کجاوہ نشینے را شنیدم کہ با عدیلِ خود میگفت - یاللعجب کارے! کہ پیادگانِ عاج چوں

عرصهٔ شطرنج بسر ہیچ برند- فرزین مے شوند- یعنی بہتر ازاں
میگردند- کہ بودند- و پیادگانِ حاج بادیہ بسر بُردند و بتر شدند قطعه

از من بگوے حاجئ مردم گزاے را — کو پوستینِ خلق بآزار میدرد
حاجی تو نیستی شتر است از براے آنکہ — بیچاره خار میخورد و بار مے برد

حکایت ۸- مردے را چشم درد خاست- پیشِ بیطارے رفت
کہ مرا دوا کن- بیطار از آنچه در چشمِ چہار پایان میکرد- در دیدهٔ او
کشید- کور شد- حکومت بر داور بُردند- گفت برو ہیچ تاوان نیست-
اگر ایں خر نبودے- پیشِ بیطار نرفتے- مقصود ازیں سخن آنست-
تا بدانی- کہ ہر کہ نا آزمودہ را کارِ بزرگ مے فرماید- ندامت برد-
و بنزدیکِ خردمنداں بخفّتِ عقل منسوب گردد- قطعه

ندہد ہوشمندِ روشن راے — با فرومایہ کارہاے خطیر
بوریا باف گرچہ بافنده است — نبرندش بکار گاهِ حریر

حکایت ۹- پارسائے بر یکے از خداوندانِ نعمت گذر کرد- کہ
بنده را دست و پاے بستہ بود- و عقوبت ہمیکرد- گفت اے پسر ہمچو
تو مخلوقے را خداے عزّ و جلّ اسیرِ حکمِ تو گردانیده است و ترا بر وے
فضیلت داده- شکرِ نعمتِ باری تعالےٰ بجا آر- و چندیں جفا بر
وے روا مدار- کہ فردا بہ از تو باشد و شرمساری بری- مثنوی

بر بنده مگیر خشمِ بسیار — جورش مکن و دلش میازار
او را تو بده درم خریدی — آخر نہ بقدرت آفریدی

اِیں حِلم و غرور و خشم تاچند   هست از تو بزرگتر خداوند

اے خواجہ از سلان و آغوش   فرمانِدہ خود مکن فراموش

در خبر است از خواجۂ عالم و سرورِ بنی آدم صلی اللہ علیہ وسلم کہ گفت بزرگتر حسرتے در روزِ قیامت آں بود کہ بندۂ صالح را بہ بہشت برند و خداوندِ فاسق را بدوزخ * قطعہ

بر غلامے کہ طوعِ خدمتِ تست   خشم بیحد مران و طیرہ مگیر

کہ فضیحت بود بروزِ شمار   بندہ آزاد خواجہ در زنجیر

بابِ ہشتم در آدابِ صحبت

حکمت ۱- دو کس رنجِ بیہودہ بردند- و سعیِ بیفائدہ کردند- یکے آنکہ مال اندوخت- و نخورد- و دیگرے آنکہ علم آموخت- و عمل نکرد * مثنوی

علم چندانکہ بیشتر خوانی   چوں عمل در تو نیست نادانی

نہ محقق بود نہ دانشمند   چار پائے برو کتابے چند

آں تہی مغز را چہ علم و خبر   کہ برو ہیزم است یا دفتر

حکمت ۲- علم از بہرِ دیں پروردن است- نہ از برائے دنیا خوردن * بیت

ہر کہ پرہیز و علم و زہد فروخت   خرمنے گرد کرد و پاک بسوخت

پند ۳- عالمِ ناپرہیزگار کورِ مشعلہ دار است * بیت

بیفائدہ ہر کہ عمر درباخت   چیزے نخرید و زر بینداخت

حکمت ۴ - مُلک از خردمنداں جمال گیرد و دین از پرہیزگاراں کمال پذیرد + پادشاہاں بہ نصیحتِ خردمنداں از آں محتاج ترند۔ کہ خردمنداں بقربتِ پادشاہاں + **قطعہ**

پند اگر بشنوی اے پادشاہ　　در ہمہ دفتر بہ ازیں پند نیست
جز بخردمند مفرما عمل　　گرچہ عمل کارِ خردمند نیست

حکمت ۵ - سہ چیز بے سہ چیز پایندہ نماند مال بے تجارت و علم بے بحث و مُلک بے سیاست + **قطعہ**

وقتے بلطف گوے و مدارا و مردمی　　باشد کہ در کمندِ قبول آوری دلے
وقتے بقہر گوے کہ صد کوزۂ نبات　　گہ گہ چناں بکار نیاید کہ حنظلے

حکمت ۶ - رحم آوردن بر بداں ستم است بر نیکاں۔ و عفو کردن از ظالماں جور است بر مظلوماں + **بیت**

خبیث را چو تعہد کنی و بنوازی　　بدولتِ تو گنہ میکند بانبازی

پند ۷ - ہر آں سرّے کہ داری۔ با دوست درمیان منہ۔ باشد کہ وقتے دشمن شود۔ و ہر بدے کہ توانی۔ بدشمن مرساں۔ باشد۔کہ روزے دوست گردد۔ رازے کہ نہاں خواہی۔ با ہیچکس مگوے۔ اگرچہ دوستِ مخلص باشد۔کہ مر آں دوست را نیز دوستاں باشند۔ **قطعہ**

خامشی بہ کہ ضمیرِ دلِ خویش　　با کسے گفتن و گفتن کہ مگوے
اے سلیم آب ز سر چشمہ ببند　　کہ چو پُر شد نتواں بستن جوے

فرد

سخنے در نہاں نباید گفت — کہ بہر انجمن نشاید گفت

حکمت ۸۔ دشمنِ ضعیف کہ در طاعت آید۔ و دوستی نماید مقصودِ وے جز آں نیست۔ کہ دشمن قوی گردد۔ و گفتہ اند۔ کہ بر دوستیِ دوستاں اعتماد نیست تا بتملّقِ دشمناں چہ رسد؟ **بیت**

دوستانم ز دشمناں بترند — دشمناں خود علامتِ دگرند

پند ۹۔ ہر کہ دشمنِ کوچک را حقیر شمارد۔ بداں مے ماند کہ آتشِ اندک را مہمل گذارد۔ **قطعہ**

امروز بکُش کہ مےتواں کُشت — کآتش کہ بلند شد جہاں سوخت

مگذار کہ زہ کُند کماں را — دشمن کہ بہ تیر مےتواں دوخت

حکمت ۱۰۔ سخن درمیانِ دو دشمن چناں گوے۔ کہ اگر دوست گردند۔ شرمندہ نباشی۔ **مثنوی**

میانِ دو تن جنگ چوں آتش است — سخن چینِ بدبخت ہیزم کش است

کنند این و آں خوش دگر بارہ دِل — وے اندر میاں کوربخت و خجل

میانِ دو کس آتش افروختن — نہ عقل است خود درمیاں سوختن

قطعہ

در سخن با دوستاں آہستہ باش — تا ندارد دشمنِ خونخوار گوش

پیشِ دیوار آنچہ گوئی ہوش دار — تا نباشد در پسِ دیوار گوش

پند ۱۱۔ چوں در امضاےِ کارے متردّد باشی۔ آں طرف اختیار

کن - کہ بے آزار باشد + بیت

با مردم سہل جوے دشوار مگوے   با آنکہ در صلح زند جنگ مجوے

حکمت ۱۲ - تا کار بزر بر آید - جاں در خطر افگندن نشاید + بیت

چو دست از ہمہ حیلتے در گسست   حلالست بردن بشمشیر دست

حکمت ۱۳ - ہر کہ بدے را بکشد - خلق را از بلاے بزرگ برہاند - و او را از عذاب خداے + قطعہ

پسندیدہ است بخشایش و لیکن   منہ بر ریش خلق آزار مرہم

ندانست آنکہ رحمت کرد بر مار   کہ ایں ظلم است بر فرزند آدم

حکمت ۱۴ - نصیحت از دشمن پذیرفتن خطا است - و لیکن شنیدن رواست - تا بخلاف آں کار کنی - و آں عین صواب است + مثنوی

حذر کن زانچہ دشمن گوید آں کن   کہ بر زانو زنی دست تغابن

گرت راہے نماید راست چوں تیر   ازو بر گرد و راہ دست چپ گیر

حکمت ۱۵ - خشم بیحد وحشت آرد - و لطف بیوقت ہیبت ببرد - نہ چنداں درشتی کن - کہ از تو سیر گردند و نہ چنداں نرمی کہ بر تو دلیر شوند + مثنوی

درشتی و نرمی بہم در بہ است   چو رگ زن کہ جراح و مرہم نہ است

درشتی نگیرد خردمند پیش   نہ سستی کہ ناقص کند قدر خویش

نہ مر خویشتن را فزونی دہد   نہ یکبار تن در زبونی دہد

ایضاً

شبانے با پدر گفت اے خردمند — مرا تعلیم کن پیرانہ یک پند
بگفتا نیک مردی کن نہ چنداں — کہ گردد خیرہ گرگ تیز دنداں

حکمت ۱۶- دو کس دشمنِ مُلک و دینند- پادشاہِ بےحلم و زاہدِ بے علم * بیت

بر سرِ مُلک مباد آں ملک فرماں دہ — کہ خدا را نبود بندۂ فرماں بردار

حکمت ۱۷- پادشاہ را باید کہ خشم بر دشمناں بحدّے نراند- کہ دوستاں را برو اعتماد نماند- کہ آتشِ خشم اوّل در خداوندِ خشم اُفتد- پس آنگہ زبانہ بخصم رسد یا نرسد * مثنوی

نشاید بنی آدمِ خاک زاد — کہ در سر کند کبر و تندی و باد
ترا با چنیں تندی و سرکشی — نہ پندارم از خاکی از آتشی

قطعہ

در خاکِ بیلقاں برسیدم بعابدے — گفتم مرا بتربیت از جہل پاک کن
گفتا برو چو خاک تحمّل کن اے فقیہ — یا ہرچہ خواندۂ ہمہ در زیرِ خاک کن

حکمت ۱۸- بد خوے بدستِ دشمنے گرفتار است- کہ ہر کجا کہ رود- از چنگِ عقوبتِ او خلاص نیابد * بیت

اگر ز دستِ بلا بر فلک رود بد خوے
ز دستِ خوے بدِ خویش در بلا باشد

حکمت ۱۹- چوں بینی کہ در سپاہِ دشمن مفارقت افتاد- تو جمع باش- و اگر جمعند- از پریشانئے خود اندیشہ کن * قطعہ

برو با دوستان آسوده بنشیں   چو بینی درمیانِ دشمنان جنگ
وگر دانی کہ با ہم یک زبانند   کمان را زہ کُن و بر بارہ بر سنگ

حکمت ۲۰- دشمن چوں از ہمہ حیلہا در ماند- سلسلۂ دوستی بجنباند- آنگہ بدوستی کارہا کُند- کہ ہیچ دشمن نتواند+

پند ۲۱- سرِ مار بدستِ دشمن بکوب- کہ از احدے الحسنیین خالی نباشد- اگر دشمن غالب آمد- مار کُشتی- وگرنہ از دشمن برستی+ **بیت**

بروزِ معرکہ ایمن مشو زِ خصمِ ضعیف
کہ مغزِ شیر برآرد چو دِل زِ جاں برداشت

حکمت ۲۲- خبرے کہ دانی- کہ دلے بیازارد- تو خاموش باش- تا دیگرے بیارد+ **بیت**

بلبلا مژدۂ بہار بیار   خبرِ بد ببُوم باز گذار

حکمت ۲۳- پادشاہ را بر خیانتِ کسے واقف مگرداں- مگر آنگہ کہ بر قبولِ کُلّی واثق باشی- وگرنہ در ہلاکِ خود میکوشی+ **بیت**

بسیچ سخن گفتن آنگاہ کُن   چو دانی کہ در کار گیرد سخن

حکمت ۲۴- ہر کہ نصیحتِ خود رائے میکُند- او خود بہ نصیحت گرے محتاج است+

پند ۲۵- فریبِ دشمن مخور- و غرورِ مدّاح مخر- کہ آں دامِ رزق نہادہ است و ایں کامِ طمع کشادہ- احمق را ستایش خوش آید+ **قطعہ**

الا تا نشنوی مدحِ سخن گوے   کہ اندک مایہ نفعے از تو دارد

اگر روزے مرادش بر نیاری دو صد چندان عیوبت بر شمارد

حکمت ۲۶- متکلم را تا کسے عیب نگیرد سخنش صلاح نپذیرد + بیت

مشو غرہ بر حسن گفتار خویش بتحسین نادان و پندار خویش

حکمت ۲۷- ہمہ کس را عقل خود بکمال نماید- و فرزند خود بجمال + قطعہ

یکے جہود و مسلماں خلاف مے جستند چنانکہ خندہ گرفت از نزاع ایشانم

بطنز گفت مسلماں گر ایں قبالۂ من درست نیست خدایا جہود میرانم

جہود گفت بتوریت مے خورم سوگند وگر خلاف کنم ہمچو تو مسلمانم

گر از بسیط زمیں عقل منعدم گردد بخود گماں نبرد ہیچکس کہ نادانم

حکمت ۲۸- دہ آدمی بر سفرہ بخورند- و دو سگ بر مردارے باہم بسر نبرند + حریص با جہانے گرسنہ است- و قانع بنانے سیر + حکما گویند- درویشی بقناعت بہ از توانگری ببضاعت + بیت

رودۂ تنگ بیک گردۂ ناں پر گردد نعمت روے زمیں پر نکند دیدۂ تنگ

مثنوی

پدر چوں دور عمرش منقضی گشت مرا ایں یک نصیحت کرد و بگذشت

کہ شہوت آتش است از وے بپرہیز بخود بر آتش دوزخ مکن تیز

دراں آتش نیاری طاقت سوز بصبر آبے بریں آتش زن امروز

حکمت ۲۹- ہر کہ در حالت توانائی نیکی نکند- در وقت ناتوانی سختی بیند + بیت

بد اختر تر از مردم آزار نیست کہ روز مصیبت کسش یار نیست

پند ۳۰ - ہرچہ زود بر آید - دیر نپاید ٭ قطعہ

خاک مشرق شنیدہ ام کہ کنند	بچہل سال کاسۂ چینی
صد بروزے کنند در مرو شت	لاجرم قیمتش ہمے بینی

قطعہ

مرغک از بیضہ بروں آید و روزی طلبد	آدمی زادہ ندارد خبر از عقل و تمیز
آنکہ ناگاہ کسے گشت بچیزے نرسید	وین بتمکین و فضیلت بگذشت از ہمہ چیز
آبگینہ ہمہ جا بینی و ازاں قدرش نیست	لعل دشوار بدست آید ازاں است عزیز

حکمت ۳۱ - کارہا بصبر برآید - و مستعجل بسر در آید ٭ مثنوی

بچشم خویش دیدم در بیاباں	کہ مرد آہستہ بگذشت از شتاباں
سمند باد پا از تگ فرو ماند	شتربان ہمچناں آہستہ میراند

حکمت ۳۲ - ناداں را بہتر از خاموشی نیست - و اگر ایں مصلحت بدانستے - ناداں نبودے ٭ قطعہ

چوں نداری کمال فضل آں بہ	کہ زباں در دہاں نگہداری
آدمی را زباں فضیحت کرد	جوز بیمغز را سبکساری

ایضاً

خرے را ابلہے تعلیم میداد	برو بر صرف کردہ سعی دائم
حکیمے گفتش اے ناداں چہ کوشی	دریں سودا بترس از لوم لائم
نیاموزد بہائم از تو گفتار	تو خاموشی بیاموز از بہائم

ایضاً

ہر کہ تامّل نکند در جواب بیشتر آید سخنش نا صواب
یا سخن آرائے چو مردم بہوش یا بنشیں ہیچو بہائم خموش

حکمت ۳۳۔ ہر کہ با دانا تر از خود مجادلہ کند تا بدانند کہ دانا ست۔ بدانند۔ کہ نادانست * بیت

چوں در آید بہ از توئے بہ سخن گرچہ بہ دانی اعتراض مکن

حکمت ۳۴۔ ہر کہ با بداں نشیند۔ نیکی نہ بیند * مثنوی

گر نشیند فرشتۂ با دیو وحشت آموزد و خیانت و ریو
از بداں جز بدی نیاموزی نکند گرگ پوستیں دوزی

حکمت ۳۵۔ مردماں را عیب پنہانی پیدا مکن۔ کہ مر ایشاں را رسوا کنی۔ و خود را بے اعتماد *

حکمت ۳۶۔ ہر کہ علم خواند و عمل نکرد۔ بداں ماند۔ کہ گاو راند۔ و تخم نیفشاند *

حکمت ۳۷۔ از تن بیدل طاعت نیاید۔ و پوستِ بیمغز بضاعت را نشاید *

حکمت ۳۸۔ نہ ہر کہ در مجادلہ چست۔ در معاملہ درست *

حکمت ۳۹۔ اگر شبہا ہمہ شب قدر بودے۔ شب قدر بیقدر بودے * بیت

گر سنگ ہمہ لعلِ بدخشاں بودے پس قیمتِ لعل و سنگ یکساں بودے

حکمت ۴۰۔ نہ ہر کہ بصورت نیکو ست۔ سیرت زیبا در وست * قطعہ

تواں شناخت بیک روز در شمائلِ مرد کہ تا کجاش رسید است پایگاہِ علوم

وے ز باطنش ایمن مباش و غرّہ مشو کہ خُبثِ نفس نگردد بسالہا معلوم

حکمت ۴۱- ہر کہ با بزرگاں ستیزد- خونِ خود بریزد * قطعہ

خویشتن را بزرگ مے بینی راست گفتند یک دو بیند لوچ
زود بینی شکستہ پیشانی تو کہ بازی بسر کنی با قوچ

پند ۴۲- پنجہ افگندن با شیر و مشت زدن بر شمشیر کارِ خردمنداں نیست * بیت

جنگ و زور آوری مکن با مست پیشِ سرپنجہ در بغل نہ دست

حکمت ۴۳- ضعیفے کہ با قوی دلاوری کند- یارِ دشمن است در ہلاکِ خویش * قطعہ

سایہ پروردہ را چہ طاقتِ آں کہ رود با مبارزاں بقتال
سست بازو بجہل مے فگند پنجہ با مردِ آہنیں چنگال

حکمت ۴۴- ہر کہ نصیحت نشنود- سر ملامت شنیدن دارد * بیت

چوں نیاید نصیحتت در گوش اگرت سرزنش کنم خاموش

حکمت ۴۵- بے ہنراں ہنرمند را نتوانند دید- چنانکہ سگانِ بازاری سگِ صید را مشغلہ برآرند- و پیش آمدن نگذارند- یعنی سفلہ چوں بہنر با کسے بر نیاید- بخُبثش در پوستین افتد * بیت

کند ہر آینہ غیبت حسودِ کوتہ دست
کہ در مقابلہ گنگش بود زبانِ مقال

حکمت ۴۶- اگر جورِ شکم نبودے- ہیچ مرغ در دام

نیفتادے۔ بلکہ صیاد خود دام نہادے ⁂ بیت
شکم بندِ دست است و زنجیرِ پاے شکم بندہ نادِر پرستد خدائے
حکمت ۴۷۔ حکیماں دیر دیر خورند و عابداں نیم سیر۔ و زاہداں تا سدِّ رمق۔ و جواناں تا طبق برگیرند۔ و پیراں تا عرق کنند۔ امّا قلندراں چنداں خورند کہ در معدہ جاے نفس نماند۔ و بر سُفرہ روزیٔ کس ⁂ بیت
اسیرِ بندِ شکم را دو شب نگیرد خواب شبے ز معدۂ سنگی شبے ز دلتنگی
حکمت ۴۸۔ ہر کرا دشمن در پیش است۔ گر نکشد۔ دشمنِ خویش است ⁂ بیت
سنگ در دست و مار بر سرِ سنگ نکند مردِ ہوشیار درنگ
وگروہے بر خلاف مصلحت دیدہ اند۔ و گفتہ اند کہ در کشتنِ بندیاں تامّل اَولیٰ تر است۔ بحکمِ آنکہ اختیار باقیست۔ تواں کشت۔ و تواں بخشید۔ امّا اگر بے تامّل کشتہ شود۔ محتمل است۔ کہ مصلحتے فوت گردد۔ کہ تدارکِ مثلِ آں ممتنع باشد ⁂ مثنوی
نیک سہل است زندہ بیجاں کرد کشتہ را باز زندہ نتواں کرد
شرطِ عقل است صبرِ تیر انداز کہ چو رفت از کماں نیاید باز
حکمت ۴۹۔ جوہر اگر در خلاب افتد۔ ہماں نفیس است۔ و غبار اگر بہ فلک رود۔ ہمچناں خسیس ⁂ استعدادِ بے تربیت دریغ و تربیتِ نامستعد ضائع ⁂ خاکستر نسبتے عالی دارد۔ کہ آتش جوہر

عادِیست۔ ولیکن چوں بنفسِ خود ہنرے ندارد۔ با خاک برابر اشت ۔ قیمتِ شکر نہ از نَے اشت کہ آں خود خاصیتِ وے اشت۔ مثنوی

چو کنعاں را طبیعت بے ہنر بود پیمبر زادگی قدرش بیفزود
ہنر بنما اگر داری نہ گوہر گُل از خار اشت و ابراہیم از آزر

حِکمت ۵۰۔ مُشک آنست۔ کہ خود ببوید۔ نہ آنکہ عطار بگوید۔ دانا چوں طبلۂ عطار اشت خاموش و ہنر نمائے۔ و ناداں چوں طبلِ غازیست بلند آواز و میاں تہی ۔ قطعہ

عالِم اندر میانۂ جہال مثلے گفتہ اند صدیقاں
شاہدے در میانِ کوران اشت مُصحفے در کُنشتِ زندیقاں

حِکمت ۵۱۔ دوستے را کہ ہمہ عُمر فرا چنگ آرند۔ نشاید۔ کہ بیک نفس بیازارند ۔ بیت

سنگے بچند سال شود لعل پارۂ زنہار تا بیک نفسش نشکنی بسنگ

حِکمت ۵۲۔ عقل در دشتِ نفس چناں گرفتار اشت۔ کہ مردِ عاجز بدستِ زنِ گربز ۔ بیت

درِ خرّمی بر سرائے بہ بند کہ بانگِ زن از وے برآید بلند

حِکمت ۵۳۔ رائے بے قوّت مکر و فسون اشت و قوّت بے رائے جہل و جنون ۔ بیت

تمیز باید و تدبیر و رائے و آنگہ مُلک کہ مُلک و دولتِ ناداں سلاحِ جنگِ خدا است

حکمت ۵۴ - جوانمردے کہ بخورد و بدہد - بہ از عابدے کہ روزہ دارد و بنہد ٭ ہر کہ ترک شہوت از بہرِ قبولِ خلق دادہ است - از شہوتِ حلال در شہوتِ حرام افتادہ است ٭ **بیت**

عابد کہ نہ از بہرِ خدا گوشہ نشیند　　بیچارہ در آئینۂ تاریک چہ بیند

حکمت ۵۵ - اندک اندک خیلے شود - و قطرہ قطرہ سیلے گردد - یعنی آنانکہ دستِ قدرت ندارند - سنگِ خردہ نگاہدارند - تا بوقتِ فرصت دمار از دماغِ خصم بر آرند ٭ **بیت**

اندک اندک بہم شود بسیار　　دانہ دانہ است غلہ در انبار

حکمت ۵۶ - عالم را نشاید - کہ سفاہت از عامی بحلم در گذارد - کہ ہر دو طرف را زیاں دارد - کہ ہیبتِ ایں کم شود - و جہلِ آں مستحکم ٭ **بیت**

چو با سفلہ گوئی بلطف و خوشی　　فزوں گرددش کبر و گردن کشی

حکمت ۵۷ - معصیت از ہر کہ صادر شود - ناپسندیدہ است و از علما ناخوب تر - کہ علم سلاحِ جنگِ شیطان است و خداوند سلاح را چوں باسیری برند - شرمساری بیش برد ٭ **مثنوی**

عامیِ نادانِ پریشاں روزگار　　بہ ز دانشمندِ ناپرہیزگار

کاں بنابینائی از راہ اوفتاد　　ویں دو چشمش بود در چاہ اوفتاد

حکمت ۵۸ - جاں در حمایتِ یکدم است و دنیا وجودے میانِ دو عدم ٭ دیں بدنیا مفروش - کہ دیں بدنیا فروشاں خر اند - یوسف بفروشند تا چہ خرند ؟ **بیت**

بقولِ دشمن پیمانِ دوست بشکستی   ببین کہ از کہ بریدی و با کہ پیوستی

حکمت ۵۹۔ شیطان با مخلصاں بر نمے آید۔ و سلطان با مفلساں

مثنوی

وامش مدہ آنکہ بے نماز است   گرچہ دہنش ز فاقہ باز است
کو فرضِ خدا نمے گذارد   از قرضِ تو نیز غم ندارد

حکمت ۶۰۔ ہر کہ در زندگی نانش نخورند۔ چوں بمیرد۔ نامش نبرند۔ لذتِ انگور بیوہ داند نہ خداوندِ میوہ۔ یوسفِ صدیق علیہ السلام در خشک سالیِ مصر سیر نخوردے۔ تا گرسنگاں را فراموش نکند۔ مثنوی

آنکہ در راحت و تنعم زیست   او چہ داند کہ حالِ گرسنہ چیست
حالِ درماندگاں کسے داند   کہ باحوالِ خویش درماند

قطعہ

اے کہ بر مرکبِ تازندہ سواری ہشدار
کہ خرِ خارکشِ مسکیں در آب و گل است
آتش از خانۂ ہمسایۂ درویش مخواہ
کانچہ از روزنِ او میگذرد دودِ دل است

پند ۶۱۔ درویشِ ضعیف را در تنگیِ خشک سال مپرس کہ چونی؟ اِلّا بشرطِ آنکہ مرہم بر ریش نہی و درہم در پیش۔ قطعہ

خرے کہ بینی و بارش بگل در افتادہ
ز دل برو شفقت کن ولے مرو بسرش
کنوں کہ رفتی و پرسیدیش کہ چوں افتاد
میاں بہ بند و چو مرداں بگیر دُمِ خرش

حکمت ۴۲ - دو چیز محالِ عقل است - خوردن بیش از رزقِ مقسوم - و مردن پیش از وقتِ معلوم ✤ **قطعہ**

قضا دگر نشود ور ہزار نالہ و آہ　بشکر یا بشکایت بر آید از دہنے
فرشتۂ کہ وکیل است بر خزانۂ باد　چہ غم خورد کہ بمیرد چراغِ بیوہ زنے

حکمت ۴۳ - اے طالبِ روزی ! بنشیں - کہ بخوری و اے مطلوبِ اجل ! مرو - کہ جاں نبری ✤ **قطعہ**

جہدِ رزق ار کنی وگر نہ کنی　برساند خدائے عزّ و جل
ور روی در دہانِ شیر و ہزبر　نخورندت مگر بروزِ اجل

حکمت ۴۴ - بہ نانہادہ دست نرسد - و نہادہ ہر کجا کہ ہست - برسد ✤ **بیت**

شنیدۂ کہ سکندر برفت در ظلمات　بچند محنت و آنکہ نخورد آبِ حیات

حکمت ۴۵ - صیادِ بے روزی در دجلہ ماہی نگیرد - و ماہیِ بے اجل در خشکی نمیرد ✤ **بیت**

مسکین حریص در ہمہ عالم ہمے رود
او در قفائے رزق و اجل در قفائے او

حکمت ۶۶ - توانگر فاسق کلوخ زر اندود است - و درویش صالح شاہد خاک آلود - ایں دلق موسے است مرقع - و آں ریش فرعون مرصع * شدت نیکاں روے در بلندی دارد - و دولت بداں سر در نشیب * قطعہ

ہر کرا جاہ و دولت است بداں   خاطر خستہ در نخواہد یافت
خبرش دہ کہ ہیچ دولت و جاہ   بسراے دگر نخواہد یافت

حکمت ۶۷ - حسود از نعمت حق بخیل است - و بندۂ بیگناہ را دشمن * قطعہ

مردکے خشک مغز را دیدم   رفتہ در پوستین صاحب جاہ
گفتم اے خواجہ گر تو بدبختی   مردم نیک بخت را چہ گناہ

قطعہ

الا تا نخواہی بلا بر حسود   کہ آں بخت برگشتہ خود در بلاست
چہ حاجت کہ با وے کنی دشمنی   کہ وے را چنیں دشمنے در قفاست

حکمت ۶۸ - تلمیذ بے ارادت عاشق بے زر است - و روندۂ بے معرفت مرغ بے پر - و عالم بے عمل درخت بے بر - و زاہد بے علم خانۂ بے در * مراد از نزول قرآں تحصیل سیرت خوب است نہ ترتیل سورۂ مکتوب * عامئ متعبد پیادۂ رفتہ است و عالم متہاون سوار خفتہ * عاصئ کہ دست بردارد - بہ از عابدے کہ عجب در سر دارد * بیت

سرہنگِ لطیف خوئے دلدار   بہتر ز فقیہِ مردم آزار

حکایت ۶۹- یکے را گفتند- کہ عالمِ بے عمل بچہ ماند؟ گفت- بزنبورِ بے عسل + بیت

زنبورِ درشتِ بیمروّت را گوے

بارے چو عسل نمیدہی نیش مزن

حکمت ۷۰- دو کس را حسرت از دل نرود- و پاے تغابن از گل بر نیاید- تاجرے کشتی شکستہ- و وارثے با قلندراں نشستہ + قطعہ

پیشِ درویشاں بود خونت مباح   گر نباشد درمیاں مالت سبیل

یا مرو با یارِ ازرق پیرہن   یا بکش بر خان و ماں انگشتِ نیل

یا مکن با پیلباناں دوستی   یا طلب کن خانۂ در خوردِ پیل

حکمت ۷۱- خلعتِ سلطاں اگرچہ عزیز است- جامۂ خلقانِ خود از آں بعزّت تر- و خوانِ بزرگاں اگرچہ لذیذ است- خردۂ انبانِ خویش از آں بلذّت تر + بیت

سرکہ از دسترنجِ خویش و ترہ   بہتر از نانِ دہ خدا و برہ

حکمت ۷۲- خلافِ راے صواب است و نقضِ عہدِ اولو الالباب داروٗ بگماں خوردن- و راہِ نا دیدہ بے کارواں رفتن- امامِ مرشد الغزالی را رحمۃ اللہ علیہ پرسیدند- کہ چگونہ رسیدی بدیں مرتبۂ علوم؟ گفت- ہرچہ ندانستم بہ پرسیدنِ آں ننگ نداشتم + قطعہ

امیدِ عافیت آنگہ بود موافقِ عقل   کہ نبض را بہ طبیعت شناس بنمائی

بپرس هر چه ندانی که ذلِ پرسیدن — دلیلِ راهِ تو باشد بعزِّ دانائی

حکایت ۷۳ - هر آنچه دانی که هر آینه معلوم تو خواهد شد بپرسیدنِ آن تعجیل مکن - که هیبتِ سلطنت را زیان دارد * قطعه

چو لقمان دید کاندر دستِ داؤد — همے آهن بمعجز موم گردد
نپرسیدش چه مے سازی که دانست — که بے پرسیدنش معلوم گردد

حکمت ۷۴ - یکے از لوازمِ صحبت آن است - که خانه بپردازی - یا با خانه خدا در سازی * قطعه

حکایت بر مزاجِ مستمع گوے — اگر دانی که دارد با تو میلے
هر آن عاقل که با مجنون نشیند — نگوید جز حدیثِ حسنِ لیلے

حکمت ۷۵ - هر که با بدان نشیند - اگر طبیعتِ ایشان در وے اثر نکند - بفعلِ ایشان متهم گردد - چنانکه اگر مردے بخرابات رود بنماز کردن - منسوب شود بخمر خوردن * مثنوی

رقم بر خود بنادانی کشیدی — که نادان را بصحبت برگزیدی
طلب کردم ز دانایان یکے پند — مرا گفتند با نادان مپیوند
که گر صاحب تمیزی خر نمائی — وگر نادانی احمق تر نمائی

حکمت ۷۶ - حلمِ شتر چنانکه معلوم است - اگر طفلے مهارش گیرد و صد فرسنگ ببرد - گردن از متابعتِ او نه پیچد - امّا اگر راهے هولناک پیش آید که موجبِ هلاک باشد - و طفل آنجا بنادانی خواهد رفتن - زمام از کفش در گسلاند - و بیش متابعت نکند - که هنگامِ درشتی

ملاطفت مذموم است۔ و گویند دشمن بہ ملاطفت دوست نگردد۔
بلکہ طمع زیادت کند ۔ قطعہ

کسے کہ لطف کند با تو خاکِ پایش باش
وگر ستیزہ کند در دو چشمش افگن خاک
سخن بلطف و کرم با درشت خوے مگوے
کہ زنگ خوردہ نگردد مگر بسوہن پاک

حکمت ۷۷۔ ہرکہ در پیشِ سخنِ دیگراں افتد۔ تا مایۂ
فضلش بدانند۔ پایۂ جہلش معلوم کنند ۔ قطعہ

ندہد مردِ ہوشمند جواب مگر آنگہ کزو سوال کنند
گرچہ بر حق بود فراخ سخن حملِ دعویش بہ محال کنند

حکمت ۷۸۔ ریشے درونِ جامہ داشتم۔ شیخ رحمۃ اللہ علیہ! ہر روز
پرسیدے۔ کہ ریشت چون است؟ و نپرسیدے۔ کہ کجا ست؟ دانستم
کہ ازاں احتراز میکنند۔ کہ ذکرِ ہر عضوے روا نباشد ۔ و
خردمنداں گفتہ اند۔ ہرکہ سخن بسنجد۔ از جواب نرنجد۔ قطعہ

تا نیک ندانی کہ سخن عین صوابست
باید کہ بگفتن دہن از ہم نکشائی
گر راست سخن باشی و در بند بمانی
بہ زانکہ دروغت دہد از بند رہائی

حکمت ۷۹۔ دروغ گفتن بضربتِ لازب ماند۔ اگرچہ جراحت

دُرشتِ شود۔ نشان بماند۔ چوں برادرانِ یوسف علیہ السلام بدروغ گفتن موسوم شُدند۔ پدر را بر راست گفتنِ ایشاں اِعتماد نماند ٭ قطعہ

دروغے نگیرند صاحبدلاں | براں کس کہ پیوستہ گفت است راست
اگر مشتہر شُد کسے در دروغ | اگر راست گوید تو گوئی خطاست

آیضاً

کسے را کہ عادت بود راستی | خطائے کُند در گذارند ازو
وگر نامور شُد بقولِ دروغ | دِگر راست باور ندارند ازو

حِکمت ۸۰۔ اجلِّ کائنات از روئے ظاہر آدمی است۔ و اوّلِ موجودات سگ و باتّفاقِ خردمنداں سگِ حق شناس بہ از آدمئے ناسپاس ٭ قطعہ

سگے را لقمۂ ہرگز فراموش | نگردد ور زنی صد نوبتش سنگ
وگر عُمرے نوازی سِفلۂ را | بکمتر چیز آید با تو در جنگ

حِکمت ۸۱۔ از نفس پرور ہنروری نیاید۔ و بے ہنر سروری را نشاید ٭ مثنوی

مکُن رحم بر گاوِ بسیار خوار | کہ بسیار خوار است بسیار خوار
چو گاو ار ہمے بایدت فربہی | چو خر تن بجورِ کساں در دہی

حِکمت ۸۲۔ در اِنجیل آمدہ است۔ کہ اے فرزندِ آدم۔ اگر توانگری دِہمت مشتغل شوی بمال از من۔ و اگر درویش کنمت۔ تنگدِل نشینی۔ پس حلاوتِ ذِکرِ من کجا دریابی۔ و بہ عبادت

من کے شتابی ؟ قطعہ

گر اندر نعمتی مغرور و غافل ... ور اندر تنگدستی خستہ و ریش
چو در سرّا و ضرّا حالت اینست ... ندانم کے بحق پردازی از خویش

حکمت ۸۳۔ ارادتِ بیچون یکے را از تختِ شاہی فرود آرد و دیگرے را در شکمِ ماہی نکو دارد ۔ بیت

وقت است خوش آنرا کہ بود ذکرِ تو مونس
ور خود بود اندر شکمِ حوت چو یونس

حکمت ۸۴۔ اگر تیغ قہر بر کشد۔ نبیّ و ولی سر در کشد و اگر غمزۂ لطف بجنباند۔ بداں را بہ نیکاں در رساند۔ قطعہ

گر بہ محشر خطاب قہر کند ... انبیا را چہ جاے معذرت است
پردہ از روے لطف گو بردار ... کاشقیا را امیدِ مغفرت است

حکمت ۸۵۔ ہر کہ بتادیبِ دنیا راہِ صواب نگیرد بتعذیبِ عقبیٰ گرفتار آید ۔ بیت

پند است خطابِ مہتراں آنگہ بند
چوں پند دہند و نشنوی بند نہند

حکمت ۸۶۔ نیکبختاں بحکایات و امثالِ پیشینیاں پند گیرند از آں پیش کہ پسینیاں بواقعۂ ایشاں مثل زنند۔ دزداں دست کوتہ نکنند۔ تا دستِ شاں کوتہ نکنند ۔ قطعہ

نرود مرغ سوے دانہ فراز ... چوں دگر مرغ بیند اندر بند

پند گیر از مصائبِ دِگراں   تا نگیرند دِیگراں زِ تو پند

حِکمت ۸۷- آں را کہِ گوشِ اِرادت گراں آفریدہ اند- چوں کُند؟ کہِ بِشنَود- و آں را کہِ کمندِ سعادت کشاں مے برد- چہ کُند؟ کہِ نروَد ٭ قِطعہ

شبِ تاریکِ دوستانِ خُدا   مے بِتابد چو رُوزِ رخشندہ
وِیں سعادت بزورِ بازُو نیست   تا نہ بخشد خُدائے بخشندہ

رُباعی

از تو بکہِ نالم کہِ دِگر داور نیست   وز دستِ تو ہیچ دست بالا تر نیست
آں را کہِ تو رہبری کُنی گُم نشوَد   و آں را کہِ تو گُم کُنی کسے رہبر نیست

حِکمت ۸۸- گدائے نیک سرانجام بہ از پادشاہے بد فرجام ٭

بیت

غمے کز پیش شادمانی بری   بہ از شادیئے کز پسش غم خوری

حِکمت ۸۹- خُدائے عزّ و جلّ مے بیند و مے پوشد- و ہمسایہ نمے بیند و مے خروشد ٭ بیت

نعُوذُ بِاللہ اگر خلق غیب داں بُودے
کسے بحالِ خود از دستِ کس نیاسُودے

حِکمت ۹۱- زر از معدن بکاں کندن بدر آید- و از دستِ بخیل بجاں کندن ٭ قِطعہ

دُوناں نخورند و گوش دارند   گویند اُمید بہ کہِ خوردہ

فردا ببینی بکامِ دشمن زر مانده و خاکسار مرده

حکمت ۹۱ - هر که بر زیردستان نبخشاید - بجفاے زبردستان گرفتار آید ✤ مثنوی

نه هر بازو که در وے قوتے هست بمردی عاجزان را بشکند دست
ضعیفان را منه بر دل گزندے که درمانی بجورِ زورمندے

حکمت ۹۲ - عاقل چون خلاف درمیان آید بجهد - و چون صلح بیند - لنگر بنهد - که آنجا سلامت بر کران است - و اینجا حلاوت درمیان ✤

حکمت ۹۳ - درویشے در مناجات میگفت - یارب! رحمت کن بر بدان - که بر نیکان خود رحمت کردهٔ - که ایشان را نیک آفریدهٔ ✤

حکمت ۹۴ - گویند اوّل کسیکه علم بر جامه کرد - و انگشتری در دست نهاد - جمشید بود ✤ گفتندش چرا زینت بچپ دادی؟ و فضیلت مر راست راست ✤ گفت - راست را راستی تمام است ✤

قطعه

فریدون گفت نقّاشانِ چین را که پیرامونِ خرگاهش بدوزند
بدان را نیک دار اے مردِ هشیار که نیکان خود بزرگ و نیک روزند

حکمت ۹۵ - دو کس مردند - و حسرتِ بیفایده بردند - یکے آنکه داشت و نخورد - دیگر آنکه دانست و نکرد ✤ قطعه

کس نداند بخیلِ فاضل را که نه در عیب گفتنش کوشد
ور کریمے دو صد گنه دارد کرمش عیبها فرو پوشد

اِنتخاب از کیمیاے سعادت

رُکنِ اوّل در عِبادات

اَصلِ اوّل در اِعتقاد

ہر کہ مُسلماں شود۔ اوّل بر وے واجب آن است۔ کہ معنی کلمۂ لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰہِ یعنی معبودے نیست جز خُدا و محمد رسولِ خُدا است۔ کہ بزبان گُفت۔ بدِل بداند۔ و باور کند۔ چنانکہ ہیچ شک را بداں راہ نبود ٭

خُداے پاک

بدانکہ تو آفریدہ و تُرا آفریدگارے است۔ کہ آفریدگارِ ہمہ عالم و ہرچہ در عالم است۔ اوست۔ یکے است۔ کہ او را شریک و انباز نیست۔ یگانہ است۔ کہ او را ہمتا نیست۔ ہمیشہ بودہ است۔ کہ ہستیِ او را اِبتدا نیست و ہمیشہ باشد۔ کہ وجودِ او را آخر نیست۔ و ہستیِ او در ازل و ابد واجب است۔ کہ نیستی را بآں راہ نیست

ہستیٔ وَے بذاتِ خُود اسْت - کہ وَے را ہیچ سبب نیاز نیست۔
و ہیچ چیز از وَے بے نیاز نیست - بلکہ قیامِ او بخُود اسْت
و قیامِ ہمہ چیزہا بوَے اسْت +

او را در ہیچ کاہِش فزود آمدن نیست - و ہیچ چیز مانندِ وَے
نیست - او را صُورت نیست - چندی و چُونی و چگُونگی را بوَے راہ
نیست - ہرچہ در خیال آید و بخاطر گُذرد - او از آں پاک اسْت
خُردی و بُزرگی و مِقدار را بآں راہ نیست - او را با ہیچ جِسم
پیوند نیست - اِمرُوز ہم بآں صِفت اسْت کہ در ازل بُود پیش
از آنکہ عرش را آفرید و تا ابد ہمچُناں خواہد بُود - کہ تغیُّر و گردِش
را بوَے و بصِفاتِ وَے راہ نیست - با آنکہ از صِفاتِ ہمہ آفریدگاں
منزّہ اسْت - دریں جہاں دانستنی اسْت - و در آں جہاں دیدنی۔
چُنانکہ دریں جہاں بیچُون و بیچگُوں دانند - او را در آں جہاں
بیچُون و بیچگُوں بینند - کہ آں دیدار از جِنسِ دیدارِ ایں جہاں
نیست +

با آنکہ مانندِ ہیچ چیز نیست - بر ہمہ چیزہا قادِر اسْت - و
توانائیٔ او بر کمال اسْت - کہ ہیچ عِجز و نُقصاں و ضُعف را
بوَے راہ نیست - ہرچہ ہست - در قبضۂ قُدرتِ اوست - و
بدستِ ہیچ کس جُز وَے ہیچ نیست - و او را در آفرینِش ہیچ
یار و انباز نیست +

وَے دانا ست و دانشِ او بہمہ چیزہا محیط است - تا آنکہ عددِ ریگِ بیابان و برگِ درختان و ارزیزِ دِلہا و ذرّہاے ہوا در علمِ وَے ہمچناں مکشوف است - کہ عددِ آسمانہا +

ہرچہ در عالم است - ہمہ بخواست و ارادتِ وَے است - جز آنکہ او خواہد - در وجود نیاید - ہرچہ او بخواہد کہ بشود ہیچ چیز دفعِ آں نتواند کرد - ہرچہ ہست - و ہرچہ بود - و ہرچہ باشد - ہمہ بہ تدبیر و تقدیرِ اوست +

چنانکہ دانا ست - بینا و شنوا ست و دور و نزدیک در شنوائیِ وَے برابر - تاریکی و روشنائی در بینائیِ وَے یکے - آوازِ پاے مورچہ کہ در شبِ تاریک بود - از شنوائیِ وَے بیروں نبود - و رنگ و صورتِ کرمے کہ در تحت الثرٰی بود - از دیدارِ وَے بیروں نباشد +

فرمانِ وَے بر ہمہ خلق واجب است - و خبرِ وَے از ہرچہ خبر داده - راست است - وعده و وعیدِ وَے حق است - قرآن و توریت و انجیل و زبور و ہمہ کتبِ پیغمبراں سخنِ وَے است +

عالم و ہرچہ در عالم است - ہمہ آفریدۂ وَے است - ہرچہ آفرید - چناں آفرید - کہ از آں بہتر و نیکوتر نباشد +

عالم کہ آفرید - از دو جنس آفرید - عالمِ اجسام - و عالمِ ارواح - از عالمِ اجسام منزل گاہِ روحِ آدمیاں ساخت - تا زادِ آخرت دریں عالم بر گیرند - و ہر کسے را مدّتے تقدیر کرد - کہ دریں

عالم باشد۔ و آخرِ آں مُدّتِ اجلِ او باشد۔ کہ زیادت و نُقصان را بآں راہ نباشد۔ و چُوں اجل در آید۔ جاں را از تن جُدا کُنند۔ و در قیامت کہ رُوزِ حساب و مُکافات است۔ جاں را باز بکالبُد دِہند۔ و ہمہ را بر انگیزند۔ و ہر کسے کردارہاے خُود بیند در نامہ نوشتہ۔ کہ ہرچہ کردہ باشد۔ ہمہ با یادِ وَے دِہند۔ و مِقدارِ طاعت و معصیّت او را معلُوم گرداند۔ بترازوئے کہ شایستۂ آں کار باشد۔ و آں ترازو بترازُوے ایں جہاں نماند۔ آنگاہ ہمہ را بر صراط گُذر فرماید۔ و صراط باریکتر است از موے و تیز تر است از شمشیر۔ ہرکہ دریں عالم بر صراطِ مُستقیم راست ایستادہ باشد۔ بآسانی بر آں صراط بگُذرد۔ ہرکہ راہِ راست نداشتہ باشد۔ بر صراط راہ نیابد۔ و بر دوزخ اُفتد۔ بر صراط ہمہ را بدارند و بپُرسند از ہرچہ کردہ باشند۔ و حقیقتِ صدق از صادقاں طلب کُنند۔ و مُنافقاں و مُرائیاں را تشویر دِہند۔ و فضیحت کُنند گروہے را بے حساب بہ بہشت برند۔ و گروہے را بآسانی حساب کُنند و گروہے را بدُشواری۔ و بآخر قوّال کفّار را بدوزخ فرستند۔ کہ ہرگز خلاص نیابند۔ و مُطیعاں و مُسلماناں را بہ بہشت فرستند و عاصیاں را بہ دوزخ۔ ہرکہ شفاعتِ انبیا و بزرگاں را دریابد عفو کُنند۔ و ہرکرا شفاعت نبود۔ بدوزخ برند۔ و بر مِقدارِ گُناہِ وَے عقُوبت کُنند۔ و بآخر بہ بہشت برند ٭

پیغمبر

چوں ایزد تعالیٰ چنیں تقدیر کردہ کہ احوال و اعمال آدمی بعضے سبب شقاوت او بود۔ و بعضے سبب سعادت وے۔ و آدمی آں را از خود نتواند شناخت۔ بحکم فضل و رحمت خود پیغمبراں را بیافرید۔ و بفرمود۔ تا کسانے را کہ در ازل حکم بکمال سعادت ایشاں کردہ بود۔ ازیں راز آگاہ کنند۔ و ایشاں را پیغام داد۔ و بخلق فرستاد۔ تا راہ سعادت و شقاوت ایشاں را آشکار کنند۔ تا ہیچ کس را بر خدا حجت نماند۔ پس بآخر ہمہ رسول ما را صلی اللہ علیہ وسلم بخلق فرستاد۔ و نبوت وے بدرجۂ کمال رسانید کہ ہیچ زیادت را بآں راہ نبود۔ و بایں سبب او را خاتم انبیا کرد۔ کہ بعد از وے ہیچ پیغمبر نباشد۔ و ہمہ خلق را از جن و انس بمتابعت او فرمود۔ و او را سید ہمہ پیغمبراں گردانید ٭

اصل دوم در طلب علم

رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ است۔ کہ جستن علم فریضہ است بر ہمہ مسلماناں۔ و علما اختلاف کردہ اند دریں کہ ایں علم چہ علم است۔ متکلماں گویند۔ کہ ایں علم کلام است۔ کہ معرفت حق تعالیٰ بدیں حاصل آید۔ فقہا گویند۔ کہ علم فقہ است۔ کہ حلال از حرام

بایں جُدا نتواں کرد۔ مُحدِّثاں گویند۔ کہ علمِ کتاب و سُنّت است۔ کہ اصلِ عُلومِ شرعیّہ این است۔ صُوفیاں مے گویند کہ علمِ احوالِ دِل است۔ کہ راہِ بندہ بحق تعالٰے اوّل وَے است۔ و اختیارِ ما آن است۔ کہ ہیچ علمِ مخصُوص نیست۔ و ایں ہمہ علم نیز واجب نیست۔ لیکن ایں را تفصیلے است۔ کہ ایں اشکال باں خیزد۔ بداں کہ ہر کہ مثلاً چاشتگاہ مُسلماں شوَد یا بالغ۔ ایں ہمہ علمہا آموختن بر وَے واجب نشوَد۔ بلکہ در آں وقت واجب شوَد بر وَے معنیٔ کلمہ۔ بعد ازیں دو نوع از علم واجب شُدن گیرد۔ یکے بدِل تعلُّق دارد۔ و یکے باعمالِ جوارح ✦ آنکہ باعمالِ جوارح تعلُّق دارد۔ بدو قسم باشد۔ یکے کردنی است۔ کہ مسائلِ نماز و رُوزہ وغیرِ آں بیاموزد و بداند۔ و اگر پیشۂ دارد۔ علمِ آں پیشہ بر وَے واجب شوَد۔ دُوم علمِ نا کردنی است۔ کہ بداند حرام چیست و نا محرم کیست ✦ و علمے کہ بدِل تعلُّق دارد۔ دو جنس است۔ یکے باحوالِ دِل تعلُّق دارد۔ و مثالِ آں ایں بُوَد۔ کہ بداند۔ حقد و حسد و کبر و یکے گمانِ بد بُردن حرام است۔ و امثالِ ایں۔ و ایں فرضِ عین باشد بر ہمہ کس۔ کہ ہیچ کس از چنیں معانی خالی نباشد۔ و جنسِ دُوم کہ باعتقاد تعلُّق دارد۔ آں بُوَد۔ کہ اگر در اعتقاد شکّے پدید آید۔ باید کہ آں شک از دل دُور کند۔ ہرگاہ کہ آں شک در اعتقادے

باشد کہ واجب بُوَد در اصلِ خویش - یا در اعتقادے کہ شک در آں روا نبُوَد ٭

اصلِ سوم در طہارت

در کلامِ مجید است کہ خُدا[1] تعالےٰ پاکاں را دوست دارد - و رسُول صلّے اللہ علیہ وسلّم فرمُودہ - کہ پاکی[2] نیمۂ ایمان است - و بنائے[3] مسُلمانی بر پاکی است - پس گمُاں مبر کہ ایں ہمہ فضل و بزرگی پاکی را است کہ در تن و جامہ باشد باستعمالِ آب - بلکہ پاکی بر چہار طبقہ است ٭ طبقۂ اوّل پاکیٔ سرِ دِل است از ہرچہ جز حق تعالےٰ است - چُنانکہ حق تعالےٰ گفت - بگو[4] اللہ - پس بگذار آنہا را - و مقصُود ازیں آں است - کہ تا چُوں دِل از غیرِ حق تعالےٰ خالی شوَد - بحق تعالےٰ مشغُول و مُستغرق شوَد - و ایں درجۂ ایمانِ صِدّیقان است ٭ طبقۂ دُوم پاکیٔ ظاہرِ دِل است از اخلاقِ پلید - چُوں حسد و کبر و ریا و حرص و عداوت و رُعونت و غیرِ آں - تا آراستہ شوَد باخلاقِ پاک و پسندیدہ - چُوں تواضُع و قناعت و توبہ و صبر و خوف و رجا و محبّت و غیرِ آں و ایں درجۂ ایمانِ مُتقیان است ٭ طبقۂ سوم پاکیٔ جوارح و اندامہائے تن است از معاصی - چُوں غیبت و دُروغ و حرام خوردن و

[1] وَ یُحِبُّ الْمُطَّهِّرِیْنَ ٭ [2] اَلطُّهُوْرُ شَطْرُ الْاِیْمَانِ ٭ [3] بُنِیَ الدِّیْنُ عَلَی النَّظَافَۃِ ٭ [4] قُلِ اللّٰہُ ثُمَّ ذَرْھُمْ

خیانت کردن و در نامحرم نگریستن و غیر آں۔ تا آراستہ شود بادب و فرمانبرداری در ہمہ کارہا۔ و ایں درجۂ پارسایان است۔

طبقۂ چہارم پاک داشتنِ تن و جامہ است از پلیدیہا۔ تا ہمہ تن آراستہ شود برکوع و سجود و ارکانِ نماز۔ و ایں درجۂ پاکیٔ مسلمانان است۔ کہ فرق میانِ مسلمان و کافر در معاملہ باین نماز است۔ و ہریک ازینہا یک نیمۂ ایمان است۔ پس بایں وجہ معلوم شود۔ کہ در ہمہ طبقہاے ایمان پاکی یک نیمۂ ایمان است۔

اوّل طہارت از نجاست۔ بدانکہ جمادات ہمہ پاک است۔ مگر شرابے کہ مستی کند۔ کہ اندک و بسیارِ آں پلید است۔ و ہرچہ جانور است۔ ہمہ پاک است۔ مگر سگ و خوک و آں جانورے کہ بمیرد۔ پلید است۔ مگر چہار چیز آدمی۔ ماہی۔ ملخ و ہرچہ او را خون در تن رواں نیست۔ چوں مگس و کژدم و زنبور و کرمِ کہ در طعام افتد۔ و ہرچہ در باطنِ جانوراں مستحیل و گردیدہ شود۔ ہمہ پلید است۔ مگر آنچہ اصلِ جانوراں باشد۔ چوں خایۂ مرغ و کرم ابریشم۔ و ہرچہ گردیدہ نباشد۔ چوں عرق و اشک۔ پاک است۔ و ہرچہ پلید است۔ با آں نماز نشاید۔

دوم۔ طہارت از حدث است۔ و در آں پنج چیز باید دانست۔ آدابِ قضاے حاجت۔ استنجا۔ وضو۔ غسل۔ تیمم۔

سیوم۔ طہارت از فضلاتِ تن است و آں دو نوع است۔

نوعِ اوّل شوخہاست۔ و آں در بیانِ موئے سر و محاسن باشد کہ بشانہ و آب و گِل و گرمابہ زائل باید کرد۔ اگر در گوشۂ چشم گرد آید۔ وقتِ وضو بانگشت پاک باید کرد۔ و اگر در گوش باشد۔ چوں از گرمابہ بر آید۔ آں را تعہّد باید کرد۔ و اگر در بینی و بُنِ دنداں بُوَد از زردی بمسواک و مضمضہ و استنشاق بِبَرد۔ وگر بر بندِ انگشتاں و پُشتِ پائے و پاشنہ گرد آید یا در سرِ ناخن و بر ہمہ تن بُوَد۔ ازالتِ ایں ہمہ سُنّت است ٭

نوعِ دُوُم پاکی از فُضلات است۔ و آں ہفت است۔ اوّل موئے سر است۔ و ستُردنِ آں اَولیٰ۔ مگر اہلِ شرف یعنی ساداتِ علوی را۔ امّا بعضے ستُردن و ہر جائے موئے پراگندہ گُذاشتن بر عادتِ لشکریاں مکروہ است۔ و ازاں نہی آمدہ۔ دُوُم موئے سُبلت بالب راست داشتن سُنّت است۔ و فرو گُذاشتن نہی است۔ سِوُم موئے زیرِ دست در ہر چہل روز کندن سُنّت است۔ چوں در ابتدا عادت کُنَد۔ آساں شَوَد۔ و اگر عادت نکردہ باشد۔ ستُردن اَولیٰ تر۔ تا خود را تعذیب نکردہ باشد۔ چہارُم موئے زیرِ ناف۔ و ازالۂ آں بستُردن یا بآہک سُنّت است۔ و باید کہ از چہل روز تاخیر نکند۔ پنجم ناخن باز کردن است تا شوخ در آں گرد نشوَد۔ ششم ناف بُریدن است۔ و آں در وقتِ ولادت بُوَد۔ ہفتم ختنہ کردن ٭

اصلِ چہارم در نماز

نماز ستُونِ دینِ مسلمانی و بُنیادِ دین است۔ و پیشرو و سیّدِ ہمہ

عبادات است۔ ہر کہ ایں پنج نماز فریضہ بشرطِ خود و بوقتِ خود بجا آورد۔ عہدے بستہ آمد او را با حق تعالےٰ کہ در امان و حمایتِ آں باشد و چوں از کبائر دست بداشت۔ ہر گناہ دیگر کہ بر وے رود۔ ایں پنج نماز کفارتِ آں باشد۔ رسول صلے اللہ علیہ وسلم گفت۔ مثلِ ایں پنج نماز چوں جوئے آبِ روان است۔ کہ بدرِ سرائے کسے بگذرد۔ و او ہر روز پنج بار خود را باآں مے شوید۔ ممکن بود کہ بر وے ہیچ شوخ بماند؟ گفتند۔ نے یا رسول اللہ۔ گفت۔ ایں پنج نماز گناہ را ہمچناں ببرد۔ کہ آب شوخ را۔ از وے صلے اللہ علیہ وسلم پرسیدند۔ کہ از کارہا کدام فاضل تر است؟ گفت نماز بوقتِ خود بپا داشتن۔ ہر کہ از آں دست بداشت۔ دینِ خود را ویراں کرد۔ نیز فرمود کلیدِ بہشت نماز است۔ و گفت خدائے تعالےٰ بر بندگانِ خود ہیچ فریضہ نگردانید بعد از توحید دوست تر از نماز۔ و اگر چیزے دوست تر داشتے۔ فرشتگانِ خود را باآں مشغول کردے۔ و ایشاں ہمہ در نماز باشند۔ گروہے در رکوع۔ گروہے در سجود۔ گروہے ایستادہ۔ و گروہے نشستہ۔ و گفت ہر کہ یک نماز بعمد ترک کرد۔ کافر گشت۔ یعنی نزدیک شد باآں کہ اصلِ ایمانِ او مختل شود۔ و گفت اوّل چیزے کہ در آں نگاہ کنند در روزِ قیامت۔ نماز بود۔ اگر تمام باشد و بشرط بود۔ بپذیرند۔ و دیگر اعمال تابعِ آں شود۔ چنانکہ بود۔ بپذیرند و اگر ناقص بود۔ بر روئے وے باز زنند با ہمہ اعمالِ دیگرش۔ و گفت

ہر کہ طہارتے نیکو بکند و نماز بوقتِ خود بگذارد۔ و رکوع و سجود تمام
بجا آرد و بدل خاشع و متواضع گردد۔ نماز او مے رود تا بعرش
سفید و روشن۔ و مے گوید خدائے تعالیٰ ترا نگاہ دارد۔ چنانکہ تو
مرا نگاہ داشتی۔ و ہر کہ نماز بوقت خود نکند۔ و طہارت نیکو نکند۔ و
رکوع و سجود بخشوع تمام بجا نیارد۔ آں نماز مے رود۔ تا آسمان سیاہ شدہ
و مے گوید کہ خدائے تعالیٰ ترا ضائع گرداند۔ چنانچہ مرا ضائع کردی تا آنکہ خدائے
تعالیٰ خواہد۔ آنگاہ نماز وے را چوں جامۂ کہنہ درہم پیچند و بر روئے وے باز زنند
بدانکہ ظاہر اعمالِ نماز چوں کالبد صورت است۔ و ایں صورت
را حقیقتے است۔ کہ آں روحِ نماز است۔ و ہر عملے را از اعمالِ نماز
و ہر ذکرے را از اذکار روحِ دیگر است خاص۔ کہ اگر آں روح
نباشد۔ نماز ہمچو آدمِ مردہ باشد۔ کہ کالبدے بیجان است۔ و اگر اصل
باشد۔ لیکن اعمال و آداب تمام نباشد۔ چوں آدمیِ چشم کندہ و
گوش و بینی بریدہ باشد۔ و اگر اعمال باشد۔ و روح و حقیقت باں
نباشد۔ ہمچناں بود۔ کہ چشم و گوش دارد۔ لیکن بینائی۔ و شنوائی ندارد۔
و اصل روحِ نماز خشوع است و حاضر داشتنِ دل در جملہ نماز۔
کہ مقصود از نماز راست داشتنِ دل است با حق سبحانہٗ تعالیٰ و تازہ
گردانیدنِ ذکرِ حق تعالیٰ بر سبیلِ ہیبت و تعظیم۔ چنانکہ فرمودہ
وَ اَقِمِ الصَّلٰوۃَ لِذِکْرِیْ۔ نماز بر پاے دار برائے یادِ من۔ و رسول
صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ۔ بسا کسے کہ نصیب او از نماز جز رنج و ماندگی

نبود- و ایں از آں باشد- کہ بکالبد نماز گذارد- و بدل غافل بُود- و گفت بسیار کس باشد- کہ نماز گذارد- و از نمازِ او شش یکے یا دہ یکے بیش ننویسند- و آں مقدار نویسند- کہ بدل در آں حاضر بُودہ باشد- و گفت نماز چناں کن کہ کسے وداع خواہد کرد- یعنی بازپس نماز خود را و ہوائے خود را بلکہ ہرچہ جز حق است- ہمہ را وداع کن- و ہمگی خود را بنماز دہ- در خبر است- ہرکہ نماز او را از فحشا و منکر باز ندارد- او را ہیچ فائدہ از نماز نبود- مگر دوری از خدا تعالےٰ- پس ازیں جملہ بدانستی کہ نمازِ تمام با روح آں بُود کہ دل در ہمہ جا حاضر باشد ۰۰

اصلِ پنجم در زکوٰۃ

زکوٰۃ از ارکانِ مسلمانی بُود- کہ رسول صلّے اللہ علیہ وسلّم گفت- بنائے اسلام بر پنج اصل است- کلمۂ لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰہِ و نماز و زکوٰۃ و روزہ و حج- در خبر است کسانے کہ زر و سیم دارند و زکوٰۃ ندہند- ہر یکے را داغے بر سینہ نہند چنانکہ از پشت بیروں آید- و بر پشت نہند- چنانکہ از سینہ بیروں آید ۰۰

چنانکہ نماز را صورتے و حقیقتے ہست کہ آں حقیقت روحِ صورت بود- ہمچنیں زکوٰۃ را صورت و روح است- چوں کسے سِرّ و حقیقتِ زکوٰۃ نشناسد- صورتے بے روح بُود و سِرِّ آں سہ چیز است ۰۰ یکے آنکہ خلق مامور اند بمحبتِ حق تعالےٰ چنانکہ ہیچ چیز را دوست تر

از خداوند ندارند۔ و ہیچ مومن نیست کہ ایں دعوے نکند۔ امّا دعوے را بہ نشانے و برہانے حاجت آید۔ تا ہر کسے بدعوے بیحاصل مغرور نشود۔ چوں مال یکے از محبوبات آدمی است و او را بایں بیازمودند۔ و گفتند کہ اگر صادقی در دوستی۔ ایں یک معشوق خود را فدا کن تا درجۂ خود در دوستئ حق تعالیٰ بشناسی۔ پس کسانے کہ ایں سرّ بشناختند۔ بسہ طبقہ شدند۔ اوّل صدّیقاں بودند کہ ایشاں در دوستئ حق تعالیٰ ہرچہ داشتند۔ فدا کردند۔ و گفتند کہ از دویست درہم پنج درہم کارِ بخیلاں بود۔ دوم نیکمرداں بودند کہ ایشاں بیکبار خرج کردن مال را قوّت نداشتند۔ پس منتظر حاجات فقرا و وجوہ خیرات مے بودند۔ و خود را با درویشاں برابر مے داشتند۔ سوم سرہ مرداں بودند کہ ایشاں بیش ازیں طاقت نداشتند۔ کہ از دویست درہم پنج درہم بدہند۔ بر فریضہ اقتصار کردند۔ و فرماں بدل خوشی و بخرّمی بجا آوردند و ہیچ منّت بر درویشاں ننہادند بزکوٰۃ دادن۔ و ایں درجہ بازپسین است +

دوم تطہیرِ دل است از پلیدیِ بخل۔ چہ بخل در دل چوں نجاستے بود۔ کہ آں سببِ ناشایستگیِ وے است قربِ حضرتِ تعالیٰ را۔ چنانکہ نجاستِ ظاہر سببِ ناشایستگیِ قالبِ وے است حضرتِ نماز را۔ و دل از پلیدیِ بخل پاک نشود۔ الّا بخرج کردنِ مال۔ و بدیں سبب زکوٰۃ پلیدیِ بخل را ببرد +

سوم شکرِ نعمت است کہ مال نعمتے است کہ در حقّ مومن سببِ راحتِ

دُنیا و آخرت باشد۔ پس چنانکہ نماز و روزہ و حج شکرِ نعمتِ تن است
زکوٰۃ شکرِ نعمتِ مال است ٭

اصلِ ششم در روزہ

روزہ رکنے از ارکانِ مسلمانی است۔ رسول صلے اللہ علیہ وسلم گفت۔ حق تعالے مے گوید۔ نیکوئی را بدہ مکافات کنم۔ تا ہفتصد۔ مگر روزہ کہ آں مرا است خاصۃً۔ و جزاے آں من دہم۔ و مے فرماید۔ اِنَّمَا یُوَفَّی الصَّابِرُوْنَ اَجْرَهُمْ بِغَیْرِ حِسَابٍ مزدِ کسانے کہ از شہوت صبر کنند در ہیچ حساب و تقدیر نیاید۔ بلکہ از حد بیروں بود۔ و گفت صبر یک نیمۂ ایمان است۔ و روزہ یک نیمۂ صبر است۔ و گفت بوے دہانِ روزہ دار نزدِ حق تعالے از بوے مشک خوشتر است۔ و حق تعالے مے گوید بندۂ من شہوتِ طعام و شراب و شہوتِ خویش براے من گذاشتہ خاصۃً۔ و جزاے او من توانم داد ٭

روزہ بر سہ درجہ بود۔ روزۂ عوام ہمیں نگاہ داشتنِ بطن و فرج است و ایں کمترین درجات است۔ روزۂ خواص خواص کہ بلند ترین درجات است۔ ایں است کہ دل خود را از اندیشۂ ہرچہ جز حق تعالے است نگاہ دارد و بکلیۂ خود بوے دہد۔ و از ہرچہ جز وے است۔ بظاہر و باطن روزہ دارد۔ و ایں درجۂ انبیا و صدیقان است۔ ہر کسے بایں نرسد۔ روزۂ خواص ایں است۔

کہ ہمہ جوارح خود را از ناشایست باز دارد۔ چنانکہ چشم را نگاہ دارد از
ہر چہ او را از خدائے تعالےٰ باز دارد۔ خاصۃً ازاں چیزے کہ از آں شہوت خیزد۔
و زبان را نگاہ دارد از بیہودہ گفتن۔ و نشاید شنیدن ہر چہ
نشاید گفتن۔ و دست و پا و ہمہ جوارح نا شایست نباید کرد۔ و ہر کہ روزہ
دارد و چنیں کارہا کند مثل او چوں بیمارے بود کہ از میوہ خوردن حذر
کند و زہر بخورد۔ بوقتِ افطار حرام و مشتبہ نخورد۔ و از حلالِ خالص بیش
بسیار نخورد۔ کہ چوں بشب تدارک قوتِ شدہٴ روز کند۔ مقصود حاصل نشود۔
زیراکہ مقصود از روزہ ضعیف گردانیدنِ شہوات است ۔ و چوں افطار
کند۔ دلِ او میانِ بیم و امید معلق بود کہ نداند کہ روزہ پذیرفتہ اند یا نہ ۔

اصلِ ہفتم در حج

حج از ارکانِ مسلمانی است و عبادتِ عمر است۔ رسول صلے اللہ
علیہ وسلم فرمود۔ ہر کہ حج کند بے آنکہ تن بفسق آلودہ کند و
زبان بہ بیہودہ و ناشایستہ مشغول کند۔ از ہمہ گناہاں بیروں آید۔ چنانکہ
آں روز کہ از مادر زائیدہ بود۔ و گفت بسیار گناہ ہست کہ آں را ہیچ
کفارت نکند مگر ایستادن در عرفات۔ و گفت ہر کہ از خانہ بیروں آید
بر اندیشہٴ حج۔ و در راہ بمیرد۔ تا قیامت ہر سالے او را حج و عمرہ
بنویسند۔ و ہر کہ در مکہ بمیرد یا در مدینہ۔ او را نہ عرض بود نہ حساب۔
و گفت یک حج مبرور بہتر از دنیا و ہر چہ دراں است و آں را جزا نبود۔ مگر بہشت ۔

دریں عبادت اہلِ اسلام را کارہا فرمودہ اند کہ ہیچ عقل بآں راہ نیابد۔ چوں سنگ انداختن و میانِ صفا و مروہ دویدن۔ و در آں حکمت آن است کہ ہرچہ عقل بآں راہ یابد نفس را نیز بآں انسے باشد۔ چوں بداند۔ کہ در زکوٰۃ رفقِ درویشان است۔ و در نماز تواضع خدائے جہان است۔ و در روزہ مراغمت و کسرِ لشکرِ شیطان است۔ طبع وے بر موافقتِ عقل حرکت کند۔ امّا کمالِ بندگی آں بود کہ بمحض فرمان کار کند کہ مقتضی از باطنِ او پیدا نباشد۔ و رمے و سعی ازیں جملہ است۔ کہ جز بمحض بندگی نتواں کرد +

اصلِ ہشتم در قرآں خواندن

قرآں خواندن فاضل تریں عباداتست خاصۃً کہ در نماز بود بر پا ایستادہ۔ و رسول صلے اللہ علیہ وسلم گفتہ۔ کہ فاضل تریںِ عباداتِ امتی من قرآں خواندن است۔ و گفت ہر کرا نعمتِ قرآن دادند و پندارد کہ ہیچ کس را بزرگ تر از آنچہ او را دادہ اند۔ چیزے دادہ اند۔ خرد داشتہ باشد چیزے را کہ حق تعالےٰ بزرگ داشتہ۔ و گفت روزِ قیامت ہیچ شفیع نیست نزدِ حق تعالےٰ بزرگتر از قرآں پیغمبر نہ فرشتہ و نہ غیرِ ایشاں۔ و گفت حق تعالےٰ مے گوید۔ ہرکہ را قرآں خواندن از دعا کردن باز دارد۔ آنچہ فاضل تریںِ ثوابِ شاکران است۔ او را عطا کنم۔ و گفت آں سرور صلے اللہ علیہ وسلم ایں دلہا زنگار گیرد ہمچو آہن گفتند یا رسول اللہ چہ زدودہ شود۔ گفت بہ خواندنِ قرآں و یاد کردنِ مرگ +

انتخاب از رقعاتِ عالمگیر

رقعہ ۱۔ فرزندِ[1] عالی جاہ۔ اسپِ ترکی کہ ایں مرتبہ فرستادہ اند۔ صورت و سیرتِ خوب دارد۔ از اسپِ اوّلیں ہم خوب بر آمد۔ سُبک سیر نام گذاشتیم کہ اسم با مسمّٰے باشد۔

رقعہ ۲۔ فدوئے[2] درگاہ۔ مخلص خاں بیمار است۔ برائے عیادتِ آں مخلص باید رفت۔ و از طرفِ ما نیز احوال پرسید۔ ایں مردم نعمت اند۔ سلیقۂ عرضِ او اعلٰی[3] حضرت را بسیار خوش مے آمد۔ جائے آں است کہ جوہرِ دیانت و فدویت چنانچہ باید۔ دارد۔ خدا شفا دہاد۔ پسرش افروز نیامدہ۔ کجا ست و در چہ کار۔ او را بطور او نباید گذاشت۔ تربیت باید نمود۔ چند سپارہ حفظ کردہ بود۔ نشود فراموش کند۔

رقعہ ۳۔ فدوئے با اخلاص۔ مرحمت خاں امروز لباسِ فاخرہ پوشیدہ بحضور آمدہ بود۔ دامنِ جامہ آں قدر دراز داشت کہ پا بنظر نمے آمد۔ مکرم خاں فرمودیم کہ دو گرہ از دامنِ آں کوتہ عقل

[1] مراد از اعظم شاہ پسرِ سوّمیں۔ [2] مراد از اسد خاں وزیر الممالک۔ [3] مراد از شاہ جہاں پادشاہ پدرش۔

دُور کُند - آں فدوی باو بگوید کہ دامن بدستور یکہ در حضُور مُقرّر است - ہماں قدر داشتہ باشد - و اِلّا قدم در غُسلخانہ نگذارد - مرد را باید کہ اُلفت با لباسِ سادہ پُرکار داشتہ باشد - زینت و تکلّف خاصۂ زنان است - و بہانہا مے زیبد - و حرفہاے دیگر ہم مُناسبِ ایں مقام بطریقِ مَوعظت بگوشِ او باید خواند ؞

رُقعہ ۴ - فرزندِ عالی جاہ سلّمہ اللہ - براے فرزند زادہ[1] بنویسند اِمرُوز ہماں بہ کہ فردا بکار آید - و فردا ہماں بکار آید کہ اِمرُوز بعمل آید ؞

رُقعہ ۵ - فرزند زادۂ[2] عظیم ہمچو من غافل از خُداے کریم - ظُلم بر خلق کہ ودیعتِ خالق است - خُوب نیست - خاصہ ابناے مُلوک را اِرتکابِ آں بسیار بد - مسائلِ حقّیۃ اَلموتُ حقٌّ و البعثُ حقٌّ والصِّراطُ حقٌّ و الجزاءُ حقٌّ بِالسِّرِّ والخَفِیِّ ہموارہ منظُورِ نظر باید داشت - و ہر ساعت خُود را از رفتنہا باید پنداشت - تا گُلہاے تمنّیات از صرصرِ آہِ مظلُومان نریزد - ایں سَوداے خاص از کُجا آموختند - نہ جدِّ شُما دارد و نہ پدرِ شُما - بہتر آن است - کہ دماغ ازیں سَودا بپردازید - ما خُود شُما را بہتر از دیگران میدانستیم و شُدنی مے انگاشتیم - مصرعہ

[illegible]

[1] مراد از محمد بیدار بخت پسرِ کلانِ محمد اعظم شاہ [2] مراد از شاہزادہ محمد عظیم پسرِ دوم محمد معظم شاہ عالم بہادر

رقعه ۶ - مهین[1] پورِ خلافت - با وجودِ سلامتِ نفس فتح الله خان را چرا ناخوش کرده‌اید - ما در ایامِ پادشاهزادگی با امرا همچو سلوک میکردیم که همه راضی بودند - و در حضور و غیبت بخوش‌دلی تعریف و توصیفِ ما مے کردند. شما مثلِ فتح الله خانے سپاهیِ جگرداری همه کاره را که بکارِ عمدهٔ شما مے آید - شکسته دل نموده اید

فرد

گر صد هزار لعل و گهر میدهی چه سود
دل را شکستهٔ نه که گوهر شکستهٔ

مضی ما مضی - اگر حالا هم دلجوئی کنید - بهتر و برائے اصلاحِ کار مفید تر است - بیت

نصیحتے کنمت بشنو و بهانه مگیر
که هرچه ناصحِ مشفق بگویدت بپذیر

بیشتر هرچه رضا والسلام علی من اتبع الهدیٰ ٭

رقعه ۷ - فدوئے با اخلاص - شب ابو الوفا عرض کرد - که اسبابِ جا نماز خانه مستعمل و فرسوده شد - دیگر کار خانجات تیار باشد - و همین کار خانهٔ نیار داشتنی مندرس شود - از مستامانی

[1] مراد از محمد معظم بهادر شاه شاهِ عالم پسرِ دوم عالمگیر که بعد از آں همون تخت نشین شد - و چون پسرِ اولین شاهزاده محمد سلطان قید شده بود - همین ولیعهد بود ٭

بعید است - بخانساماں زود حکم رساند کہ ہرچہ در کار باشد
باظہارِ داروغہ سر انجام نماید - مصرعہ

حیف صد حیف کہ ما دیر خبردار شدیم

رقعہ ۸ - فقیرِ شیشہ بہرہ از علم ندارد - و زاہدِ خشک معلوم مے شود
شاید کہ ایں ہمہ بریا باشد - اکثر اقوال و افعالِ او کہ یکے
از آنہا ردِّ فتوح است - خلافِ شرع بود - خلیفۂ وقت
امینِ بیت المال است - ہرچہ بکسے دہد - برو حلال است -
و اگر از محصولِ چند دِہ - کہ بفتواے علماے ملت و
مشورتِ امراے شریکِ ملک و دولت براے خود اختیار
نمودہ آں را صرفِ خاص قرار دادہ باشد - مروّت کند -
نیز حلال - خاصۃً بدرویشِ بے پر و بال - چہ طور حرام
تواں گفت - وجہش بپرسد - اگر معقولِ گوید - عرض نماید -
تا ایں مغلوبِ نفس ہم معقول خود کند - و الّا ہمچو مبتدعاں
را کہ از خود چیزہا تراشند و نسبت بشرع دہند - تنبیہ باید
کرد - سلطاں محمود غفر اللّٰہ لہٗ ذنبہٗ سنت مذہباں و
مبتدعاں را در مجلس راہ نمیداد - بل در ولایتِ خود جا نمیداد -
تا دیگراں آنہارا بصورتِ فقیر دیدہ گمراہ نشوند - و ایشاں نیز
مجالِ گمراہ کردن نیابند ؁

اَللّٰھُمَّ اِھْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِیْمَ وَالسَّلَامُ عَلٰی اَھْلِ الرِّضَاءِ وَ التَّسْلِیْمِ ؁

انتخاب از سفرنامۂ[1] حکیم ناصر خسرو علوی بلخی

چنیں گوید ابو معین ناصر بن خسرو تاب اللہ علیہ کہ من مردے دبیر پیشہ بودم۔ و از جملۂ متقربان در اعمال و اموال سلطانی۔ و بکارہائے دیوانی مشغول بودم۔ و مدتے در آں شغل مباشرت نمودہ درمیانِ اقران شہرتے یافتہ۔ در ربیع الآخر سنہ چہار صد و سی و ہفت کہ آں زماں امیرِ خراساں ابو سلیمان جغری بک داؤد بن میکائیل بن سلجوق بود۔ از مرو بشغلِ دیوانی بجوزِ جاناں شدم۔ و قرب یک ماہ ببودم۔ و شراب پیوستہ خوردمے۔ پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم مے فرماید۔ راست بگوئید اگرچہ مضر بحق شما باشد +

شبے در خواب دیدم۔ کہ یکے مرا گفتے۔ چند خواہی خوردن ازیں شراب۔ کہ خرد از مردم زائل کند۔ اگر بہوش باشی۔ بہتر۔ من جواب گفتم۔ کہ حکما جز ایں چیزے نتوانستند ساخت۔ کہ اندوہ دنیا کم کند۔ جواب دادے۔ کہ در بیخودی و بیہوشی راحتے نباشد۔ حکیم نتواں گفت کسے را کہ مردم را بہ بیہوشی رہنموں باشد۔ بلکہ چیزے باید طلبید۔ کہ خرد و ہوش بیفزاید۔ گفتم۔ کہ من ایں را از کجا آرم۔ گفت جویندہ یابندہ باشد۔ و پس سوئے قبلہ اشارت

[1] یہ کتاب مولانا الطاف حسین صاحب متخلص بہ حالی سے ۱۲ ار کو مل سکتی ہے +

کرد۔ و دیگر سخن نگفت۔ چون از خواب بیدار شدم۔ آن حال تمام بر یادم بود۔ بر من کار کرد۔ با خود گفتم کہ از خواب دوشین بیدار شدم۔ باید کہ از خواب چہل سالہ نیز بیدار گردم۔ اندیشیدم کہ تا ہمہ افعال و اعمال خود بدل نکنم۔ فرجے نیابم۔ روزِ پنجشنبہ جمادی الآخر سر و تن بشستم و بہ مسجدِ جامع شدم۔ و نماز کردم۔ و یاری خواستم از باری تبارک و تعالےٰ بگزاردن آنچہ بر من واجب است۔ و دست باز داشتن از منہیات و ناشایست۔ پس بمرو رفتم۔ و از آن شغل کہ بعہدۂ من بود۔ معاف خواستم۔ حسابے کہ بود۔ جواب گفتم۔ و از دنیاوی آنچہ بود۔ ترک کردم۔ اِلّا اندکِ ضروری

بیست و سوم شعبان بیرون آمدم۔ و غرۂ ذی الحجہ بہ سمنان آمدم۔ آنجا مدتے مقام کردم۔ و طلبِ اہلِ علم کردم۔ مردے نشان دادند۔ کہ او را استاد علی نسائی مے گفتند۔ نزدیکِ وے شدم۔ مردے جوان بود۔ سخن بزبانِ پارسی ہمے گفت بزبانِ اہلِ دیلم۔ موے گشودہ جمعے پیشِ وے حاضر۔ گروہے اقلیدس مے خواندند۔ و گروہے طب و گروہے حساب ٭

ششم محرم سنہ چہار صد و سی و ہشت بہ قزوین رسیدم۔ باغستانِ بسیار داشت بے دیوار و خار۔ و ہیچ چیز کہ مانع شود در رفتنِ راہ نہ بود۔ و قزوین را شہرے نیکو دیدم۔ باروے[1] حصین

[1] فصیل ٭

و کنگره بر آن نهاده - بازارها خوب - الّا آنکه آب در وے اندک
بود در کاریز بزیر زمین +

دوازدهم محرّم از آنجا برفتم - بیستم صفر به تبریز رسیدم - که
از آذر بایجان شهرے است آباداں - طول و عرضش بگام پیمودم
هر یک هزار و چهار صد بود - در آنجا قطران نام شاعرے را دیدم
شعرے نیک مے گفت - امّا زبان فارسی نیکو نمیدانست - پیش من
آمد - دیوان منجیک و دیوان دقیقی بیاورد - و پیش من بخواند - و
هر معنی که او را مشکل بود - از من پرسید - با او بگفتم - شرح آن
بنوشت - و اشعار خود بر من خواند +

بعد دو ماه از تبریز روانه شده به رباطی رسیدیم - برف و
سرماے عظیم بود - و در صحرا در پیش شهر بمقدارے راه چوبی بزمین
فرو برده بودند - تا مردم روز برف و دمه بر هنجار آن چوب
مے روند - از آنجا بشهر بطلیس رسیدم - به دره در نهاده بود - آنجا
عسل خریدیم - صد منّ به یک دینار بر آمده بود بآن حساب که بما
بفروختند - و گفتند که درین شهر کس باشد که او را در یک سال
سی صد چهار صد خیک عسل حاصل شود +

باز از آنجا برفتیم - تا بجائے رسیدیم که آنجا مسجدے بود - مے گفتند
اویس قرنی قدس الله روحه ساخته است - و در آن حدود

۵۱ جوئبار آب پاشی + ۵۲ کُهر + ۵۳ نشان + ۵۴ آباد + ۵۵ سیر + ۵۶ مشک +

مردم را دیدم کہ در کوہ میگردیدند۔ و چوبے چوں درخت سرو مے بریدند۔ پرسیدم۔ ازیں چہ میکنید؟ گفتند۔ ایں چوب را یک سر در آتش میکنیم و از دیگر سر آں قطران[1] بیروں مے آید۔ ہمہ در چاہ جمع میکنیم و از آں چاہ در ظروف میکنیم و باطراف مے بریم۔

سوم رجب از فرات بگذشتیم و بشہر حلب رفتیم کہ شہریست نیکو۔ بارۂ عظیم دارد۔ و قلعۂ عظیم ہمہ بر سر کوہ نہادہ۔ ہمہ آبادان و بناہا بر سر ہم نہادہ۔ و آں شہر باجگاہ است میانِ بلادِ شام و روم و دیارِ بکر و مصر و عراق۔ و ازیں ہمہ بلاد تجار و بازرگاناں آنجا آیند۔

یازدہم رجب از حلب بیروں شدیم۔ بہ پانزدہ فرسنگ دہے بود معرۃ النعمان۔ بارۂ سنگیں داشت۔ شہرے آباداں۔ بازارہاے او بسیار معمور دیدم۔ و مسجدِ آدینۂ شہر بر بلندی نہادہ است میانِ شہر۔ کہ از ہر جانب کہ خواہند۔ بمسجد در شوند۔ سیزدہ درجہ بر بالا باید شد۔ و کشاورزئ ایشاں ہمہ گندم است و بسیار است۔ درختِ انجیر و زیتون و پستہ و بادام و انگور فراوان است۔ و آبِ شہر از باراں و چاہ باشد۔ در آں مردے بود۔ کہ ابوالعلا معری میگفتند۔ نابینا بود۔ و رئیس شہر او بود۔ نعمتے

[1] روغنِ چیڑ [2] فصیل

بسیار داشت - و بندگاں و کارگراں فراواں - و خود ہمہ شہراورا چوں بندگاں بودند - و خود طریق زہد پیش گرفتہ بود - گلیمے پوشیدہ در خانہ نشستہ نیم من نانِ جویں مے خورد - من ایں معنی شنیدم - کہ در سرائے باز نہادہ است - و نوّاب و ملازمانِ او کارِ شہر مے سازند - مگر بکلیات کہ رجوع باد بیکنند - و وے نعمتِ خویش از ہیچ کس دریغ ندارد - و خود صائمُ الدہر و قائمُ اللیل باشد و ہیچ شغلِ دنیا مشغول نشود - و ایں مرد در شعر و ادب بدرجہ ایست کہ افاضلِ شام و مغرب و عراق مُقِر اند - کہ دریں عصر کسے بپایۂ او نبودہ است و نیست - پیوستہ زیادت از دویست کس از اطراف آمدہ باشند - و پیشِ او ادب و شعر خوانند - و شنیدم کہ او را زیادت از صد ہزار بیت و شعر باشد - کسے از وے پرسید - کہ ایزدِ تبارک و تعالےٰ ایں ہمہ مال و نعمت ترا دادہ است - چہ سبب است - کہ مردم را مے دہی و خویشتن نمیخوری؟ جواب داد کہ مرا بیش ازیں نیست کہ میخورم - و چوں من آنجا رسیدم - آں مرد ہنوز در حیات بود +

از آنجا بشہرِ حما شدیم - پنجم شعبان بشہرِ طرابلس رسیدیم - حوالئے شہر ہمہ کشاورزی و بساتین و اشجار بود و نیشکر بسیار بود - و درختانِ نارنج و ترنج و موز و لیمو و خرما - شیرۂ نیشکر در آں وقت میگرفتند - شہرِ طرابلس چناں ساختہ اند - کہ سہ جانبِ او با

لہ کیلہ +

آب دریاشت۔ کہ چوں آبِ دریا موج زند بیلیغے بر باروے شہر بر رود۔ و یک جانب کہ با خشک دارد۔ کندۂ[1] عظیم کردہ اند و در آہنیں محکم براں نہادہ۔ کوچہا و بازارہا نیکو و پاکیزہ کہ گوئی ہر یکے قصریست آراستہ۔ و ہر طعام و میوہ و ماکول کہ در عجم دیدہ بودم۔ ہمہ آنجا بود۔ بل بصد درجہ بیشتر۔ و درمیانِ شہر مسجدے آدینہ عظیم۔ پاکیزہ و نیکو آراستہ و حصین۔ و در ساحتِ مسجد قبۂ بزرگ ساختہ۔ و در زیرِ قبہ حوضے است از رخام۔ و درمیانش فوّارۂ برنجیں بر آمدہ۔ و در بازار مشرعۂ[2] ساختہ است کہ بہ پنج نایژہ آب بسیار بیروں مے آید۔ کہ مردم بر میگیرند۔ و فاضل بر زمیں مے گذرد و بدریا در مے رود۔ و گفتند۔ کہ بست ہزار مردم دریں شہر است۔ آنجا کاغذ نیکو سازند مثلِ کاغذِ سمرقندی بل بہتر۔ و ایں شہر تعلق بسلطانِ مصر داشت۔ ہمیشہ لشکرے از آنِ سلطان آنجا نشستہ باشد۔ و سالارے بر سر آں لشکر۔ تا شہر را از دشمن نگاہدارند۔ و باجگاہے است آنجا کہ کشتیہاے کہ از اطرافِ روم و فرنگ و اندلس و مغرب بیاید۔ عشر بسلطان دہند۔ و ارزاقِ لشکر ازآں باشد و سلطان را آنجا کشتیہا باشد کہ بروم و صقلیہ و مغرب روند۔ و تجارت کنند ٭

پس ازیں شہر رفتم۔ و بشہرِ بروت رسیدیم۔ طاقے سنگیں

---

[1] خندق ٭ [2] جاے برآمدنِ آب ٭

دیدم - چنانکہ راہ بمیانِ آں طاق بیروں مے رفت - بالاے آں طاق پنجاہ گز تقدیر کردم - و ایں بنا را از خشت بمقدار بست گز برآوردہ اند - و بر سر آں اُستوانہاے رخام برپا کردہ - ہر یکے ہشت گز - و بر سر ایں ستونہا طاق زدہ است بدو جانب - ہمہ از سنگِ مہندم - چنانکہ ہیچ گچ و گل در آں میاں نیست - و بعد از آں طاقے عظیم بر بالاے آں طاقہا بمیانہ راست ساختہ اند - ایں ہمہ سنگہا را کندہ کاری و نقاشی خوب کردہ - پرسیدم کہ ایں چہ جاے است - گفتند کہ شنیدہ ایم ایں در باغ فرعون بودہ است ۔

پس از آں بشہرِ صیدا رسیدیم - ہم بر لب دریا - نیشکر بسیار کشتہ بودند - بارۂ سنگین محکم دارد - و سہ دروازہ - و مسجدِ آدینہ خوب و با روحے تمام - ہمہ مسجد حصیرہاے منقش انداختہ - و بازارے نیکو آراستہ - و باغستاں و اشجار چناں بود - کہ گوئی پادشاہے باغے ساختہ است بہوس - و کوشکے در آں برآوردہ - و بیشتر درختہا پربار بود ۔

چوں از آنجا پنج فرسنگ بشدیم - بشہرِ صور رسیدیم - کہ در کنارِ دریا چناں بود - کہ بارۂ شہرستاں صد گز بیش بر زمینِ خشک نبود - باقی اندر آبِ دریا بود - و بارۂ سنگیں تراشیدہ - و درزہاے آں را بقیر گذاشتہ - تا آب در نیاید - پنج شش طبقہ بر سر

۱؎ سڈول ۔ ۲؎ لطف ۔

یک دیگر۔ و فوّارۂ بسیار ساختہ و بازارہاے نیکو۔ و نعمت فراواں دراین شہر صور معروف است بمال و توانگری درمیان شہرہاے ساحل شام ٭

از آنجا ہفت فرسنگ رفتیم۔ بشہرستان عکّہ رسیدیم۔ و آنجا مدینۂ عکا نویسند۔ شہر بر بلندی نہادہ۔ و مسجدے آدینہ درمیانِ شہر است۔ و از ہمہ شہر بلند تر است۔ و استونہا ہمہ رخام است۔ و بر دستِ راستِ قبلہ از بیروں قبرِ صالح پیغمبر است علیہِ السّلام در ساحتِ مسجد بعضے فرشِ سنگ انداختہ و بعضے دیگر بسبزی کشتہ۔ بارۂ شہر بغایت محکم۔ و جانبِ غربی و جنوبیۂ آں با دریا است۔ و بر جانبِ جنوب مینا ست۔ و آں چیزیست کہ جہتِ محافظتِ کشتیہا ساختہ اند مانندِ اصطبل۔ کہ پشت بر شہرستان دارد و دیوارہا بر لبِ آبِ دریا برآمدہ۔ و درگاہے پنجاہ گز گذاشتہ بے دیوار۔ الّا آں کہ زنجیرہا ازیں دیوار بداں دیوار کشیدہ اند۔ کہ چوں خواہند۔ کہ کشتی در مینا آید۔ زنجیرہا سست کنند۔ تا بزیرِ آب فرو روند۔ و کشتی بر سرِ آں زنجیر از آب بگذرد و باز زنجیر بکشند۔ تا کسے بیگانہ قصدِ ایں کشتیہا نتواند کرد ٭

سوے مشرقِ ایں شہر کوہیست کہ اندر آں مشاہدِ انبیا ست علیہم السّلام۔ و ایں موضع از راہ بر کنارہ است۔ مرا قصد افتاد۔ کہ آں مزارہاے متبرک را دریابم۔ و برکاتِ آں از حضرت

ایزد تبارک و تعالے بجویم۔ مردمانِ عکّہ گفتند۔ آنجا قومے مُفسد در راہ باشند۔ کہ ہرکرا غریب بینند۔ تعرّض رسانند۔ و اگر چیزے داشتہ باشد۔ بستانند۔ من نفقہ کہ داشتم۔ در مسجدِ عکّہ نہادم۔ و از شہر بیروں شدم۔ روزِ شنبہ بست و سوم شعبان اوّل روز زیارتِ قبرِ عک کردم۔ کہ بانیٔ شہرستان و یکے از صالحان و بزرگاں بودہ است۔ و چوں با من دلیلے نبود۔ کہ آں راہ داند۔ متحیّر مے بودم۔ ناگاہ از فضلِ باری تبارک و تعالے ہماں روز مردے عجمی با من پیوست۔ کہ او از آذر بائیجان بود۔ و یکبار آں مزاراتِ متبرکہ را دریافتہ۔ دوم کرّت بداں عزیمت روے بداں جانب آوردہ بود۔ بداں موہبت شکرِ باری را تبارک و تعالے دو رکعت نماز بگذاردم۔ و سجدۂ شکر کردم۔ کہ مرا توفیق میداد۔ تا بر عزمے کہ کردہ بودم۔ وفا مے کردم ٭

بدیہے رسیدیم۔ کہ آں را بروت مے گفتند۔ آنجا قبرِ عیص و شمعون علیہما السلام را زیارت کردم و ازآنجا بمغارک رسیدم۔ کہ آں را واموں میگفتند۔ آنجا نیز زیارت کردم۔ کہ گفتند قبرِ ذو الکفل است علیہ السلام۔ و ازانجا بدیہے دیگر رسیدم۔ کہ آں را اعبلیں میگفتند۔ و قبرِ ہود علیہ السلام آنجا بود۔ زیارتِ آں دریافتم۔ اندر حظیرۂ[1] او درختے خرتوت[2] بود۔ و قبرِ عزیر علیہ السلام آنجا بود۔ زیارتِ آں کردم۔ و روے بسوے جنوب بردفتم۔ بدیہے دیگر رسیدم

---

[1] حجرہ ٭ [2] توتِ بزرگ زبوں بے مزہ ٭

کہ آں را خطیرہ میگفتند۔ و بر جانبِ مغربیئے ایں دہ درۂ بُود۔ و درآں درہ چشمۂ آب بُود پاکیزہ۔ کہ از سنگ بروں مے آمد۔ و برابرِ چشمہ بر سرِ سنگ مسجدے کردہ اند۔ و درآں مسجد دو خانہ است از سنگ ساختہ و سقفِ سنگیں در زدہ۔ و درے کوچک بر آنجا نہادہ۔ چنانکہ مرد بدشواری در تواند رفتن۔ و دو قبر نزدیکِ یکدیگر آنجا نہادہ۔ یکے از آنِ شُعیب علیہِ السّلام۔ و دیگرے از آنِ دخترش کہ زنِ موسےٰ علیہِ السّلام بُود۔ مردمِ آں دہ آں مسجد و مزار را تعہّد نیکو کنند از پاک داشتن و چراغ نہادن وغیرہ +

و از آنجا بدیہے شدم کہ آں را اربل میگفتند و بر جانبِ قبلۂ آں دہ کوہے بُود۔ و اندر آں کوہ حظیرہ کہ درآں چہار گور نہادہ بُود از آنِ فرزندانِ یعقوب علیہِ السّلام۔ از آنجا برفتم۔ تلّے دیدم۔ و زیرِ آں تل غارے بُود۔ کہ قبرِ مادرِ موسےٰ علیہِ السّلام درآں غار بُود۔ زیارتِ آنجا دریافتم +

و از آنجا برفتم در طبریہ کہ شہریست بر کنارِ دریا۔ درمیانِ شہر مسجدِ آدینہ است۔ و بر درِ مسجد چشمہ ایست۔ و بر سرِ آں چشمہ گرمابہ ساختہ اند۔ و آب چناں گرم است۔ کہ تا آبِ سرد نیامیزند۔ بر خود نتواں ریخت۔ گویند آں گرمابہ سلیمان بن داؤد علیہما السّلام ساختہ است۔ و من در آں گرمابہ رسیدم۔ و اندر شہرِ طبریہ مسجدے پاکیزہ است۔ کہ آں را مسجدِ یاسمن گویند۔

در میانِ مسجد دُکانے بُزرگ است۔ و بر وے محرابها ساختہ و گِرد برگِردِ آں دُکاں یاسمن نِشانده۔ و رواقے است بر جانبِ مشرق۔ قبرِ یُوشع بن نُون علیہ السّلام آنجا است۔ و در زیرِ آں دُکاں قبرِ هفتاد پیغمبر است علیهم السّلام۔ کہ بنی اسرائیل ایشاں را کُشتہ اند۔ و در شہرِ طبریّہ حصیر سازند۔ کہ مُصلّاے نمازی از آں است۔ هماںجا بہ پنج دینارِ مغربی بخرند ٭

باز از طبریّہ بدیهے رسیدم کہ آں را کفرکنہ میگُفتند۔ و جانبِ جنوبِ ایں دِہ پُشتہ ایست۔ و بر سرِ آں پُشتہ صومعہ ساختہ اند نیکو۔ و درے اُستوار بر آنجا نهاده۔ و گورِ یُونس نبی علیہ السّلام در آنجا است۔ چوں آں زیارت دریافتم۔ بہ عکّہ باز آمدم۔ و یک روز مانده از آنجا برفتم ٭

روزِ یک شنبہ غُرّهٔ رمضاں بہ رَملہ رسیدیم۔ و آں شہرستانے بزرگ است از لبِ دریا بہ فرسنگ نهاده۔ بارُوے حصین از سنگ و گچ دارد۔ آبِ ایشاں از باراں باشد۔ و اندر هر سراے حوضے باشد۔ کہ آبِ باراں بگیرند۔ و همیشہ از آب ذخیره باشد۔ درمیانِ مسجدِ آدینہ حوضهاے بزرگ است۔ کہ چوں پُر آب باشد۔ هرکہ خواهد برگیرد۔ و دریں شهر رُخام بسیار است۔ و رُخام را باره مے برند۔ کہ دنداں ندارد۔ و آنجا قومے از چیره

سلہ صحن چبوتره ٭

ست - کہ بہ از آں ہیچ جا نباشد - و از آں جا بہ ہمہ اطرافِ بلاد مے برند - و ایں شہرِ رملہ را بہ ولایتِ شام فلسطین مے گویند ✣

سیوم رمضان از رملہ برفتیم - روسے بر بالا کردہ - تا آنکہ صحراے عظیم در پیش آمد - بعضے سنگلاخ و بعضے خاکناک - بر سر کوہ شہرِ بیت المقدس نہادہ - خامسِ رمضان در آں شدیم ✣

بیت المقدس را اہلِ شام قدس گویند - و از اہلِ آں ولایات کسے کہ بحج نتواند رفتن - در ہماں موسم بقدس حاضر شود - و بموقف بایستد - و قربان عید کند - و سال باشد - کہ زیادت از بیست ہزار خلق در اوائلِ ماہِ ذی الحجہ آنجا حاضر شوند - و فرزنداں را آنجا برند - و سنت کنند - و از دیارِ روم و دیگر بقاع ہمہ ترسایاں و جہوداں بسیار آنجا روند بزیارتِ کلیسیا و کنشت - کہ آنجا ست ✣

سواد و روستاقِ[1] بیت المقدس ہمہ کوہستانست - ہمہ کشاورزی و درختِ زیتون و انجیر وغیرہ تمامت بے آب است - و نعمتہاے فراواں و ارزاں باشد - و کدخدایاں باشند - کہ ہر یک پنجاہ ہزار من روغنِ زیتون در چاہہا و حوضہا پر کنند - و از آنجا باطرافِ عالم برند ✣

بیت المقدس شہریست بر سر کوہے نہادہ - و آب نیست مگر از باراں - و بروستاقہا چشمہاے آب است - امّا بشہر نیست

---

[1] دیہات ✣

و گردِ شہر بارُوے حصین است - از سنگ و گچ - و دروازہاے آہنین - و نزدیکِ شہر ہیچ درخت نیست - چہ شہر بر سرِ سنگ نہادہ است - و شہرے بُزرگ است - کہ آں وقت کہ دیدیم بیست ہزار مرد درو ے بودند - و بازارہاے نیکو - و بناہاے عالی - و ہمہ زمین شہر بتختہٴ سنگہا فرش انداختہ - و ہر کجا کوہ بودہ است - بلندی بُریدہ اند و ہموار کردہ - چنانکہ چوں باراں بارد - ہمہ زمین پاکیزہ شُستہ شود - و در آں شہر صناع بسیار اند ؀

بیت المقدس را بیمارستانے نیک است - و وقفِ بسیار دارد و خلق بسیار را دارُو و شربت دہند - و طبیباں باشند - کہ از وقف رُسوم ستانند ؀

مسجدِ آدینہ بر کنارِ شہر است از جانبِ مشرق - چنانکہ بارُوے مشرقیہٴ شہر بارُوے جامع است - و جانبِ شرقی آں وادیے عظیم ژرف ہمچو خندق است کہ آں را جہنم خوانند - و چوں از سُوے بیرُونِ مسجد آں دیوار را کہ با وادی است بنگرند - صد ارش باشد بسنگہاے عظیم برآوردہ چنانکہ گِل و گچ درمیان نیست - و اندرُونِ مسجد ہمہ سرِ دیوارہا راست است - و از براے سنگِ صخرہ کہ آنجا بودہ است - مسجد بنا نہادہ اند - و بر میانِ سنگِ صخرہ دُکانے نہادہ است - کہ میانِ ساحتِ جامع است - و صحنِ آں دُکاں ہموار و نیکو بسنگِ رخام - و دیوارہاش ہمچنیں -

درزہائے آں بازِ زیر گرفتہ۔ و چہار سُوئے آں بہ تختہ‌ئے سنگہائے رُخام ہیچ حظیرہ کردہ۔ و ایں دُکاں چُناں است۔ کہ جُز بداں راہ ہا کہ بجہتِ آں ساختہ است۔ ہیچ جائے دیگر بر آنجا نتواں شُد۔ و چُوں بہ دُکاں روند۔ بر بامِ مسجد مُشرّف باشند۔ و بر صخرہ قُبّۂ ساختہ اند۔ کہ اگر از فرسنگے بنگری۔ آں قُبّہ چُوں سرِ کوہے پیدا نشود۔ و بام و سقفِ ایں خانہ بنجارت پوشیدہ است۔ و صخرہ مقدارِ بالائے مردے از زمیں برتر است۔ و حظیرہ از رُخام بہ گردِ او کردہ اند۔ تا دست بر وے نرسد۔

زمینِ مسجد فرشش سنگ است۔ و درزہائے بازِ زیر گرفتہ۔ و مسجد شرقیِ شہر در بازار است کہ چُوں از بازار بہ مسجد روند۔ رُوے بہ مشرق باشد۔ درگاہے عظیم نیکو مقدارِ سی گز ارتفاع در بیست گز عرض اندام دادہ۔ برآوردہ اند و دو جناح باز بُریدہ۔ درگاہ و رُوے جناح و ایوانِ درگاہ مُنقّش کردہ۔ ہمہ بہ میناہائے مُلوّن۔ کہ در گچ در نشاندہ اند بر نقشے کہ خواستہ اند۔ چُنانکہ چشم از دیدنِ آں خیرہ ماند۔ و کتابتے ہمچنیں بہ نقشِ مینا بر آں درگاہ ساختہ۔ و لقبِ سُلطانِ مصر بر آنجا نوشتہ۔ کہ چُوں آفتاب بر آنجا اُفتد۔ شُعاعِ آں چُناں باشد۔ کہ عقل در آں مُتحیّر شود۔ و گُنبدے بس بُزرگ بر سرِ ایں درگاہ ساختہ از سنگِ مُہندم۔ و دو در بتکلّف ساختہ۔ رُوے درہا بہ برنجِ دمشقی کہ گوئی از طلا شت زرکوفتہ۔

ونقشہاے بسیار در آں کردہ - ہر یک پانزدہ گز بالا - و ہشت گز پہنا و ایں در را باب داؤد علیہ السلام گویند ٭

چوں ازیں در روند - بہ دستِ راست دو رواق است بزرگ - و بر دستِ چپ کہ آں شمال است - رواقے دراز کشیدہ است - و از جانبِ شمال دو درِ دیگر است در پہلوے یک دیگر و ایں در را باب الاسباط گویند ٭

و چوں ازیں در بگذری - ہم بر پہناے مسجد کہ سوے مشرق مے رود - باز درگاہے عظیم بزرگ است - و سہ در پہلوے ہم بر آنجا ست ہماں مقدار کہ باب الاسباط است - و ہمہ را آہن و برنج تکلّفات کردہ - چنانکہ از آں نیکوتر کم باشد - و ایں در را باب الابواب گویند از آں سبب کہ مواضعِ دیگر درہا جفت جفت است - مگر ایں سہ در است ٭

و درمیانِ دو درگاہ کہ بر جانبِ شمال است - در رواق قبہ ایست بستونہاے مرتفع برداشتہ و بقندیل و مسرجہا[1] بیاراستہ - و آں را قبۂ یعقوب علیہ السلام گویند - و آں جاے نمازِ او بودہ است ٭

بر پہناے مسجد رواقیست - و بر آں دیوار دریست بیروں آں در دو درِبوزۂ[2] صوفیان است - و آنجا جاہاے نماز و محرابہاے

[1] چراغدانہا ٭ [2] جاے آویختنِ درویشاں بطریقِ ریاضت ٭

نیکو ساختہ۔ و خلقے از متصوفہ ہمیشہ آنجا مجاور باشند۔ و نماز ہمانجا کنند۔ الّا روز آدینہ بمسجد در آیند۔ کہ آواز تکبیر بایشان برسد॥

بر رکن شمالیِ مسجد رواقے نیکو ہست۔ و قبۂ بزرگ نیکو۔ کہ بر آن نوشتہ است۔ هٰذَا مِحْرَابُ زَكَرِيَّا النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَام و گویند۔ او ایں جائے نماز کردے پیوستہ॥

و بر دیوارِ مشرقی درمیانِ جائے مسجد درگاہے عظیم بتکلف ساختہ اند از سنگِ مہندم۔ و نقاشی و نقاری کردہ۔ و دو در نیکو بر آن درگاہ نہادہ۔ و بر درہا تکلفِ بسیار کردہ از آہن و برنجِ دمشقی۔ و حلقہا و میخہا بر آن زدہ۔ و گویند ایں درگاہ را سلیمان علیہ السّلام ساختہ است از بہرِ پدرش॥

و چوں بہ درگاہ در روند روئے سوئے مشرق۔ از آن دو در آنچہ بر دستِ راست ہست یکے را بابُ الرّحمۃ گویند و دیگر را بابُ التّوبہ کہ آنجا توبۂ داؤد علیہ السّلام قبول افتادہ۔ مردم بسیار آنجا روند و نماز کنند و تقرّب جویند بخدائے تبارک و تعالےٰ۔ و من کہ ناصرم۔ در آن مقام نماز کردم۔ و از خدائے سبحانہٗ و تعالےٰ توفیقِ طاعت و تبرّا از معصیت طلبیدم۔ خدائے سبحانہٗ تعالےٰ ہمہ بندگاں را توفیقِ آنچہ رضائے او در آن است روزی کناد۔ و از معصیت توبہ دہاد بحرمتِ محمّدٍ و آلہِ الطّاہرین॥

بر دیوارِ شرقی بگوشۂ جنوبی مسجد ہست سرداب۔ کہ بہ

درجهاے بسیار فرو باید شدن۔ و آں ہشت گز در پانزدہ گز باشد۔ و سقفِ سنگیں بر ستونہاے رخام۔ و مهدِ عیسیٰ علیہ السّلام آنجا نہادہ است و آں مهدِ سنگین است و بزرگ۔ چنانکہ مردم درآنجا نماز کنند۔ و من در آنجا نماز کردم۔ و آں را در زمیں سخت کردہ اند۔ چنانچہ نہ جنبد۔ و مهد دریں مسجد بجاے محراب نہادہ اند۔ و محرابِ مریم علیہا السّلام در ایں مسجد است بر جانبِ مشرق۔ و محرابِ دیگر از آنِ زکریّا علیہ السّلام دریں جا ست۔ و آیاتِ قرآں کہ در حقِ زکریّا علیہ السّلام و مریم علیہا السّلام آمدہ است۔ نیز بر آں محرابہا نوشتہ اند۔ و گویند۔ مولدِ عیسیٰ علیہ السّلام دریں مسجد بودہ۔ سنگے ازیں ستونہا نشانِ دو انگشت دارد کہ گوئی کسے بدو انگشت آں را گرفتہ است۔ و ایں مسجد معروف است بمهدِ عیسیٰ علیہ السّلام۔ و قندیلہاے بسیار برنجیں و نقرگیں آویختہ۔ چنانکہ ہمہ شبہا سوزد۔

و چوں از درِ ایں مسجد بگذری ہم بر دیوارِ شرقی۔ چوں بگوشۂ مسجدِ بزرگ رسد۔ مسجدے دیگر است عظیم نیکو دو بارہ بزرگ تر از مسجدِ مهدِ عیسیٰ علیہ السّلام۔ و آں را مسجدُ الاقصیٰ گویند۔ کہ خداے عزّ و جلّ مصطفیٰ را صلّی اللہُ علیہِ وسلّم شبِ معراج از مکّہ آنجا آورد و از آنجا باسمان شد۔ و آنجا را عمارتے بہ تکلّف کردہ اند۔ و فرشہاے پاکیزہ افگندہ۔

و چوں بدیوارِ جنوبی باز گردند۔ از آں گوشہ بمقدارِ دویست گز پوشش نیست۔ ساحت است۔ و مقصورۂ بر وسطِ دیوارِ جنوبی بسیار بزرگ است۔ چنانکہ شانزدہ ستون در آنجا ہست۔ و قبّۂ نیز عظیم بزرگ منقّش بمینا۔ و دیوارِ مقصورہ کہ با جانبِ ساحت است۔ پانزدہ درگاہ است۔ و درہاے بتکلّف بر آنجا نہادہ۔ و از جملۂ آں درہا یکے برنجی بیش از حد بتکلّف و نیکوئی ساختہ اند۔ چنانکہ گوئی زرّین است بسیم سوختہ نقش کردہ و نامِ مامون خلیفہ در آنجا ہست۔ گویند مامون از بغداد فرستادہ است۔

اندرونِ پوشش حوضے در زمین است۔ تا چوں باراں آید۔ آب در آنجا رود۔ و بر دیوارِ جنوبی درے است و آنجا متوضا است۔ و آب۔ کہ اگر کسے محتاجِ وضو شود۔ در آنجا رود و تجدیدِ وضو کند۔ و ہمہ پشتِ بامہا بارزیر اندودہ باشد۔ و در زمینِ مسجد حوضہا و آبگیرہا بسیار است در زمین بریدہ۔ چہ مسجد بیکبار بر سرِ سنگ است۔ چنانکہ ہر چند باراں ببارد۔ ہیچ آب تلف نشود۔ ہمہ در آبگیرہا رود و مردم بر میدارند۔ و ناودانہا از ارزیر ساختہ۔ کہ آب بداں فرود آید۔ و حوضہاے سنگین در زیرِ ناودانہا نہادہ۔

بیرونِ مسجد بہ نسبتِ مواضع ہر کجا نشیب است۔ دیوارِ مسجد بلند تر است۔ و ہر کجا فراز است۔ دیوار کوتہ تر

است - پس بداں مواضع کہ شہر و محلّہا در نشیب است - مسجد را درہا ہمچو نقب بریدہ اند و بساحتِ مسجد بیروں آوردہ - و از آن درہا یکے را بابُ النبی علیہ الف عزّۃ سلام گویند - و این در از جانبِ قبلہ یعنی جنوب است - و پیغمبر ما علیہ الصلوٰۃ و السّلام در شبِ معراج از آں رہگذر در مسجد آمد ❊

پس از زیارتِ بیتُ المقدس چہار شنبہ غرۂ ذی قعدہ زیارتِ ابراہیم خلیلُ الرّحمٰن علیہ السّلام و الصّلوٰۃ عزم کردم - و از بیتُ المقدس تا آنجا کہ مشہد است - شش فرسنگ است - وراہ سوے جنوب مے رود - و بر راہ دیہاے و زرع و باغ بسیار است - و درختان بے آب از انگور و انجیر و زیتون و سُماق خود رو بہایت ندارد - و بہ یک فرسنگیِ شہر بیتُ المقدس ترسایاں را جائے است کہ آں را عظیم بزرگ میدارند - و ہمیشہ قومے بدانجا مجاور باشند - و از زائراں بسیار رسند - و آں را بیتُ اللحم گویند - و ترسایاں آنجا قرباں کنند - و از روم آنجا بسیار آیند و من آں روز کہ از شہر بیامدم - شب آنجا بودم ❊

مشہدِ ابراہیم صلواتُ اللہ علیہ را اہلِ شام و بیتُ المقدس خلیل گویند و نامِ دہ کہ مشہد و بریں مشہد با بسیار دہ ہاے دیگر وقف است - نگویند - مشہد بر کنارِ دہ است از سوے جنوب - و آں چہار دیواری است از سنگِ تراشیدہ ساختہ و محراب و

مقصوره کرده۔ و در مقصوره محرابهاے نیکو ساخته۔ و دو گور نهاده که بسنگهاے تراشیده
به بالاے مردے برآورده اند۔ آنکه بر دست راست است۔ قبر
اسحق بن ابراهیم علیهما السلام است۔ و دیگر از آن زن اوست
علیها السلام۔ و در این مشهد زمین و دیوار را بفرشهاے قیمتی و
حصیرهاے مغربی آراسته۔ چنانکه از دیبا نیکوتر بود۔ مصلاے نمازی
حصیر دیدم آنجا۔ که گفتند از مصر به سی دینار زر مغربی خریده اند۔
که اگر آن مقدار دیباے رومی بودے۔ بدان بها نیرزیدے۔

چون از مقصوره بیرون روند۔ میان ساحت مشهد دو خانه
است۔ آنچه بر دست راست است۔ اندر آن قبر ابراهیم خلیل
صلوات الله علیه است۔ و آن خانهٔ بزرگ است۔ و در اندرون
آن خانهٔ دیگر است۔ که گرد او بر نتوان گشت۔ و چهار دریچه
دارد۔ که زائران گرد خانه مے نگرند۔ و از دریچه قبر را مے بینند۔
که از سنگ بمقدار سه گز برآورده اند و قندیلها و چراغدانهاے
نقرگین بسیار آویخته۔ و آن خانهٔ دیگر که بر دست چپ است۔
اندر آن گور ساره است۔ که زن ابراهیم علیه السلام بود۔ و
میان هر دو خانه رهگذرے که در هر دو خانه در آن است چون
دهلیزے۔ و آنجا نیز قنادیل و مسرجهاے بسیار آویخته۔ و چون
ازین هر دو خانه بگذرند۔ دو گور خانه دیگر است نزدیک هم۔ بر
دست راست قبر یعقوب پیغمبر است. علیه السلام۔ و از دست

چپ گور خانۂ زنِ یعقوب است۔ و بعد از آں خانہا ست کہ ضیافت خانہاے ابراہیم صلوات اللہ علیہ بودہ است ٭

و ازیں چہار دیوار بیروں نشیبے است۔ و در آنجا گور خانۂ یوسف بن یعقوب علیہ السلام است۔ گنبدے نیکو ساختہ اند۔ و بر آں جانب کہ صحرا ست۔ میانِ گنبدِ یوسف علیہ السلام و ایں مشہد مقبرۂ عظیم کردہ اند۔ و از بسیارے جاہا مُردہ را بداں جا آوردہ اند و دفن کردہ ٭

و بر بامِ مقصورہ کہ در مشہد است۔ حجرہ ہا ساختہ اند مہماناں را کہ آنجا رسند۔ و آں را اوقافِ بسیار باشد از دیہات و مستغلات[1] در بیت المقدس۔ و آنجا اغلب جَو باشد۔ و گندم اندک باشد۔ و زیتون بسیار باشد۔ و مہماناں و مسافراں و زائراں را نان و زیتون دہند۔ آنجا مدارہا بسیار است کہ بہ اشتر و گاو ہمہ روز آرد کنند۔ و کنیزکاں باشند کہ ہمہ روز ناں پزند۔ و نانہاے ایشاں ہر یکے یک من باشد۔ ہر کہ آنجا رسد۔ او را ہر روز یک گردۂ ناں و کاسۂ عدس بزیت پختہ دہند۔ و مویز نیز دہند۔ و ایں عادت از روزگارِ خلیل الرحمٰن علیہ السلام تا ایں ساعت بر قاعدہ ماندہ۔ و روزے باشد کہ پانصد کس آنجا رسند۔ و ہمہ را ایں ضیافت باشد ٭

بعد از زیارتِ ایں مشہد بہ بیت المقدس آمدم۔ و از

[1] وہ جائداد جس سے آمد ہوتی ہے چکیاں۔ خراس ٭

بیت المقدس پیاده با جمعے کہ عزم سفرِ حجاز داشتند۔ بہ نیمۂ ذی الحج برفتم۔ دو روز بمکہ بایستادم۔ و براہِ شام بازگشتہ پنجم محرم چار صد و سی و نُہ بقدس رسیدیم۔ شرحِ مکہ و حج این جا ذکر نہ کردم۔ تا بہ حجِ آخرین بشرح بگویم۔

ترسایان را بہ بیت المقدس کلیسائے است کہ آں را بیعۃ القمامہ گویند۔ و آں را عظیم بزرگ دارند۔ و ہر سال از رُوم خلقِ بسیار آں جا آیند بزیارت۔ این کلیسائے جائے وسیع است۔ چنانکہ ہشت ہزار آدمی درآں جا باشد۔ ہمہ بتکلّفِ بسیار ساختہ از رُخامِ رنگین و نقاشی و تصویر۔ و کلیسا را از اندرون بدیبائے رُومی پیراستہ مصوّر کردہ۔ و بسیار از طلا بر آنجا بکار بُردہ۔ و موضعے است بدو قسم کہ بر صفتِ بہشت و دوزخ ساختہ اند۔ یک نیمہ از آں وصفِ بہشتیاں و بہشت است۔ و یک نیمہ از آں صورتِ دوزخیاں و دوزخ و آنچہ بداں ماند۔ و آں جائے است کہ ہمانا در جہاں چناں جائے دیگر نباشد۔ و در این کلیسا قسیساں و راہباں انجیل خوانند۔ و نماز کنند۔ و شب و روز بعبادت مشغول باشند۔ پس از بیت المقدس عزم کردم کہ در دریا نشینم و بمصر روم۔ و باز از آنجا بمکہ روم۔ باد معکوس بود۔ بدریا متعذر بود رفتن۔ براہِ خشک برفتم۔

انتخاب از بوستان

حمد

بنام جهاندار جان آفرین — حکیم سخن بر زبان آفرین
خداوند بخشنده دستگیر — کریم خطابخش و پوزش پذیر
سر پادشاهان گردن فراز — بدرگاه او بر زمین نیاز
نه گردن کشان را بگیرد بفور — نه عذر آوران را براند بجور
وگر خشم گیرد بکردار زشت — چو باز آمدی ماجرا در نوشت
اگر با پدر جنگ جوید کسے — پدر بیگمان خشم گیرد بسے
وگر بر رفیقان نباشد شفیق — بفرسنگ بگریزد از وے رفیق
وگر ترک خدمت کند لشکری — شود شاہ لشکرکش از وے بری
ولیکن خداوند بالا و پست — بعصیان در رزق بر کس نبست
ادیم زمیں سفرهٔ عام اوست — چه دشمن بریں خوان یغما چه دوست
اگر بر جفا پیشه بشتافتے — کہ از دست قهرش اماں یافتے
بری ذاتش از تهمت ضد و جنس — غنی ملکش از طاعت جن و انس
پرستار امرش همه چیز و کس — بنی آدم و مرغ و مور و مگس
لطیف کرم گستر و کار ساز — کہ دارائے خلق است و دانائے راز

مر او را رسد کبریا و منی — که ملکش قدیم است و ذاتش غنی
یکی را بسر بر نهد تاج بخت — یکی را بخاک اندر آرد ز تخت
کلاه سعادت یکی بر سرش — گلیم شقاوت یکی در برش
پس پرده بیند عملهای بد — هم او پرده پوشد بآلای خود
بدرگاه لطف و بزرگیش بر — بزرگان نهاده بزرگی ز سر
فرو ماندگان را برحمت قریب — تضرع کنان را بدعوت مجیب
بر احوال نابوده علمش بصیر — باسرار ناگفته لطفش خبیر
بقدرت نگهدار بالا و شیب — خداوند دیوان روز حسیب
مهیا کن روزی مار و مور — دگر چند بیدست و پایند و زور
بامرش وجود از عدم نقش بست — که داند جز او کردن از نیست هست
نه ادراک در کنه ذاتش رسد — نه فکرت بغور صفاتش رسد
درین بحر جز مرد راعی نرفت — گم آن شد که دنبال داعی نرفت
کسانی که زین راه برگشته اند — برفتند و بسیار سرگشته اند
خلاف پیمبر کسی راه گزید — که هرگز بمنزل نخواهد رسید
مپندار سعدی که راه صفا — توان رفت جز بر پی مصطفی

نعت

چه نعت پسندیده گویم ترا — علیک السلام ای نبی الوری
خدایت ثنا گفت و تبجیل کرد — زمین بوس قدر تو جبریل کرد
بلند آسمان پیش قدرت خجل — تو مخلوق و آدم هنوز آب و گل

تو اصل وجود آمدی از نخست ... دگر هرچه موجود شد فرع تست
ندانم کدامین سخن گویمت ... که والاتری زانچه من گویمت
ترا عزّ لولاک تمکین بس است ... ثنای تو طٰهٰ و یٰس بس است
درود ملک بر روان تو باد ... بر اصحاب و بر پیروان تو باد

باب اوّل در عدل و رای و تدبیر جهانداری

حکایت

یکی دیدم از عرصهٔ رودبار ... که پیش آمدم بر پلنگی سوار
چنان هول زان حال بر من نشست ... که ترسیدنم پای رفتن ببست
تبسم کنان دست بر لب گرفت ... که سعدی مدار آنچه دیدی شگفت
تو هم گردن از حکم داور مپیچ ... که گردن نه پیچد ز حکم تو هیچ
چو خسرو بفرمان داور بود ... خدایش نگهبان و یاور بود
محال است چون دوست دارد ترا ... که در دست دشمن گذارد ترا
ره این است رو از طریقت متاب ... بنه گام و کامی که خواهی بیاب

پند دادن کسری هرمز را

شنیدم که در وقت نزع روان ... بهرمز چنین گفت نوشیروان
که خاطر نگهدار درویش باش ... نه در بند آسایش خویش باش
نیاید بنزدیک دانا پسند ... شبان خفته و گرگ در گوسپند
برو پاس درویش محتاج دار ... که شاه از رعیت بود تاجدار

رعیت چو بیخ است و سلطان درخت	درخت اے پسر باشد از بیخ سخت
مکن تا توانی دلِ خلق ریش	وگر میکنی مے کنی بیخ خویش
اگر جادۂ بایدت مستقیم	رہِ پارسایان امید است و بیم
گزندش کسانش نیاید پسند	کہ ترسد کہ در ملکش آید گزند
وگر در سرشتِ وے این خوے نیست	در آن کشور آسودگی بوے نیست
اگر پاے بندی رضا پیش گیر	وگر یک سواری سرِ خویش گیر
فراخی در آن مرز و کشور مخواہ	کہ دلتنگ بینی رعیت ز شاہ
ز مستاجرانِ دلاور بترس	از آن کو نترسد ز داور بترس
دگر کشور آباد بیند بخواب	کہ دارد دلِ اہلِ کشور خراب
خرابی و بد نامی آید ز جور	بزرگان رسند این سخن را بغور
رعیت نشاید بہ بیداد کشت	کہ مر سلطنت را پناہند و پشت
مراعاتِ دہقان کن از بہرِ خویش	کہ مزدورِ خوشدل کند کار بیش
مروت نباشد بدی با کسے	کزو نیکوئی دیدہ باشی بسے

پند دادنِ خسرو شیرویہ را

شنیدم کہ خسرو بشیرویہ گفت	در آندم کہ چشمش ز دیدن بخفت
بر آن باش تا ہرچہ نیت کنی	نظر در صلاحِ رعیت کنی
مپیچ اے پسر گردن از عقل و راے	کہ مردم ز دستت نپیچند پاے
گریزد رعیت ز بیداد گر	کند نامِ زشتش بہ گیتی سمر
بسے بر نیاید کہ بنیادِ خود	بکند آنکہ بنہاد بنیادِ بد

خرابی کند مردِ شمشیر زن — نہ چندانکہ دودِ دلِ پیر زن
چراغے کہ بیوہ زنے بر فروخت — بسے دیدہ باشی کہ شہرے بسوخت
ازاں بہرہ ورتر در آفاق کیست — کہ در ملک رانی بانصاف زیست
چو نوبت رسد زیں جہاں غربتش — ترحم فرستند بر تربتش
بد و نیک مردم چو مے بگذرند — ہماں بہ کہ نامت بہ نیکی برند
خدا ترس را بر رعیت گمار — کہ معمارِ ملک است پرہیزگار
بداندیشِ تست آن و خونخوارِ خلق — کہ نفعِ تو جوید در آزارِ خلق
ریاست بدستِ کسانے خطاست — کہ از دستِ شاں دستہا بر خداست
نکو کار پرور نہ بیند بدی — چو بد پروری خصمِ جانِ خودی
مکافاتِ دشمن بمالش مکن — کہ بیخش بر آوردہ باید ز بن
مکن صبر بر عاملِ ظلم دوست — کہ از فربہی بایدش کند پوست
سرِ گرگ باید ہم اول برید — نہ چون گوسفندانِ مردم درید

حکایت

چہ خوش گفت بازارگانِ اسیر — چو گردش گرفتند دزداں بہ تیر
چو مردانگی آید از رہزناں — چہ مردانِ لشکر چہ خیلِ زناں
شہنشہ کہ بازارگاں را بخست — درِ خیر بر شہر و لشکر ببست
کے آنجا دگر ہوشمنداں روند — چو آوازۂ رسمِ بد بشنوند
اگر بایدت نامِ نیک و قبول — نکو دار بازارگان و رسول
بزرگاں مسافر بجاں پرورند — کہ نامِ نکو شاں بعالم برند

نبہ گردد آں مملکت عنقریب — کزو خاطر آزردہ آید غریب
نکو دار ضیف و مسافر عزیز — وز آسیب شاں بر حذر باش نیز
ز بیگانہ پرہیز کردن نکوست — کہ دشمن تواں بود در زیِّ دوست
قدیمانِ خود را بیفزائے قدر — کہ ہرگز نیاید ز پروردہ غدر
چو خدمت گزاریت گردد کہن — حق سالیانش فرامش مکن
گر او را ہرم دست خدمت ببست — ترا بر کرم ہمچناں دست ہست

حکایت

شنیدم کہ شاپور دم در کشید — چو خسرو برسمش قلم در کشید
چو شد حالش از بینوائی تباہ — نبشت ایں حکایت بنزدیک شاہ
کہ اے شاہِ آفاق گستر بعدل — اگر من نماندم تو مانی بفضل
چو بذلِ تو کردم جوانیِ خویش — بہنگامِ پیری مرانم ز پیش
غریبے کہ پر فتنہ باشد سرش — میازار و بیروں کن از کشورش
تو گر خشم بر وے نگیری رواست — کہ خوئے بدش دشمنے در قفاست
وگر پارسی باشدش زاد بوم — بصنعاش مفرست و سقلاب و روم
ہم آنجا امانش مدہ تا بچاشت — نشاید بلا بر دگر کس گماشت
کہ گویند برگشتہ باد آں زمیں — کزو مردم آیند بیروں چنیں
عمل گر دہی مردِ منعم شناس — کہ مفلس ندارد ز سلطاں ہراس
چو مفلس فرو برد گردن بدوش — ازو بر نیاید دگر جز خروش
چو مشرف دو دست از امانت بداشت — بباید برو ناظرے بر گماشت

در او نیز در ساخت با خاطرش ز مشرف عمل بر کن و ناظرش
خدا ترس باید امانت گزار امین کز تو ترسد امینش مدار
امین باید از داور اندیشناک نه از رفع دیوان و زجر و هلاک
بیفشان و بشمار و فارغ نشین که از صد یکی را نبینی امین
دو همجنس دیرینه را هم قلم نباید فرستاد یک جا بهم
چه دانی که همدست گردند و یار یکی دزد باشد یکی پرده دار
چو دزدان ز هم باک دارند و بیم رود در میان کاروانی سلیم
یکی را که معزول کردی ز جاه چو چندی برآید ببخشش گناه
برآوردن کام امیدوار به از قید بندی شکستن هزار
نویسنده را گر ستون عمل بیفتد نبرد طناب امل
بفرمانبران بر شه دادگر پدروار خشم آورد بر پسر
گهش میزند تا شود دردناک گهی میکند آبش از دیده پاک
چو نرمی کنی خصم گردد دلیر وگر خشم گیری شوند از تو سیر
درشتی و نرمی بهم در به است چو رگ زن که جراح و مرهم نه است
جوانمرد و خوش خلق و بخشنده باش چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش
نیامد کسی در جهان کو بماند مگر آن کزو نام نیکو بماند
نمرد آنکه ماند پس از وی بجای پل و مسجد و چاه و مهمانسرای
هر آن کو نماند از پسش یادگار درخت وجودش نیاورد بار
وگر رفت و آثار خیرش نماند نشاید پس مرگش الحمد خواند

چو خواهی که نامت بود در جهان — مکن نام نیک بزرگان نهان
همین نقش برخوان پس از عهد خویش — که دیدی تو از عهد شاهان پیش
همین کام و ناز و طرب داشتند — به آخر برفتند و بگذاشتند
یکی نام نیکو ببرد از جهان — یکی رسم بد ماند ازو جاودان
به سمع رضا مشنو ایذای کس — وگر گفته آید بغورش برس
گنهگار را عذر نسیان بنه — چو زنهار خواهد تو زنهار ده
گر آید گنهکاری اندر پناه — نه شرط است کشتن باول گناه
چو باری بگفتی و نشنید پند — بده گوشمالش بزندان و بند
وگر پند و بندش نیاید بکار — درختی خبیث است بیخش برآر
چو خشم آیدت بر گناه کسی — تأمل کنش در عقوبت بسی
که سهل است لعل بدخشان شکست — شکسته نشاید دگر باره بست
صواب است پیش از کشش بند کرد — که نتوان سر کشته پیوند کرد

گفتار اندر بخشایش بر ضعیفان

اے حکم شرع آب خوردن خطاست — وگر خون بفتوی بریزی رواست
کرا شرع فتوی دهد بر هلاک — الا تا نداری ز کشتنش باک
وگر دانی اندر تبارش کسان — بر ایشان ببخشای و راحت رسان
گنه بود مرد ستمکاره را — چه تاوان زن و طفل بیچاره را
تنت زورمند است و لشکر گران — ولیکن در اقلیم دشمن مران
که وی بر حصاری گریزد بلند — رسد کشوری بی گنه را گزند

نظر کن در احوال زندانیان | که ممکن بود بیگنه در میان
چو بازارگان در دیارت بمرد | بمالش خیانت بود دست برد
کز آن پس که بر وی بگریند زار | بهم باز گویند خویش و تبار
که مسکین در اقلیم غربت بمرد | متاعی کزو ماند ظالم ببرد
بیندیش زآن طفلک بی پدر | وز آه دل دردمندش حذر
بسا نام نیکوی پنجاه سال | که یک نام زشتش کند پایمال
پسندیده کاران جاوید نام | تطاول نکردند بر مال عام
بر آفاق گر سر بسر پادشاست | چو مال از توانگر ستاند گداست
بمرد از تهیدستی آزاد مرد | ز پهلوی مسکین شکم پر نکرد

حکایت در معنی شفقت بر رعیت

شنیدم که فرماندهی دادگر | قبا داشتی هر دو روی آستر
یکی گفتش ای خسرو نیکروز | قبایی ز دیبای چینی بدوز
بگفت این قدر ستر و آسایش است | وزین بگذری زیب و آرایش است
نه از بهر آن می ستانم خراج | که زینت کنم بر خود و تخت و تاج
اگر چون زنان حله بر تن کنم | بمردی کجا دفع دشمن کنم
مرا هم ز صد گونه آز و هواست | ولیکن خزینه نه تنها مراست
خزاین پر از بهر لشکر بود | نه از بهر آذین و زیور بود
سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه | ندارد حدود ولایت نگاه
چو دشمن خر روستایی برد | ملک باج و ده یک چرا میخورد

مخالف خرش برد و سلطان خراج / چه اقبال بینی در آن تخت و تاج
مروت نباشد بر افتاده زور / برد مرغ دون دانه از پیش مور
رعیت درخت است اگر پروری / بکام دل دوستان برخوری
به بیرحمی از بیخ و بارش مکن / که نادان کند حیف بر خویشتن
کسان برخورند از جوانی و بخت / که بر زیردستان نگیرند سخت
اگر زیردستی درآید ز پای / حذر کن ز نالیدنش بر خدای
چو شاید گرفتن بنرمی دیار / به پیکار خون از مسامی میار
بمردی که ملک سراسر زمین / نیرزد که خونی چکد بر زمین

حکایت در معنی شفقت ملوک پیشین بر مسکینان

یکی از بزرگان اهل تمیز / حکایت کند ز ابن عبدالعزیز
که بودش نگینی بر انگشتری / فرو مانده در قیمتش جوهری
بشب گفتی آن جرم گیتی فروز / دری بود در روشنائی چو روز
قضا را درآمد یکی خشک سال / که شد بدر سیمای مردم هلال
چو در مردم آرام و قوت ندید / خود آسوده بودن مروت ندید
چو بیند کسی زهر در کام خلق / کیش بگذرد آب نوشین بحلق
بفرمود بفروختندش بسیم / که رحم آمدش بر غریب و یتیم
بیک هفته نقدش بتاراج داد / بدرویش و مسکین و محتاج داد
فتادند در وی ملامت کنان / که دیگر بدستت نیاید چنان
شنیدم که میگفت و باران دمع / بعارض فرو میدویدش چو شمع

که زشت است پیرایه بر شهریار	دلِ شهری از ناتوانی فگار
نشاید انگشتری بے نگین	نشاید دلِ خلق اندوهگین
خنک آنکه آسایش مرد و زن	گزیند بر آسایش خویشتن
نکردند رغبت هنر پروراں	بشادیِ خویش از غم دیگراں
اگر خوش بخسپد ملک بر سریر	نه پندارم آسوده خسپد فقیر
وگر زنده دارد شب دیر باز	بخسپند مردم بآرام و ناز

حکایتِ اتابکِ مرحوم تکله بن زنگی رحمة اللہ علیہ

در اخبارِ شاهانِ پیشینه هست	که چوں تکله بر تختِ زنگی نشست
بدورانش از کس نیازرد کس	سبق برد گر خود همیں بود و بس
چنیں گفت یکره بصاحبدلے	که عمرم بسر رفت بیحاصلے
چو مے بگذرد ملک و جاه و سریر	نبرد از جهاں دولت الا فقیر
بخواهم به کنجِ عبادت نشست	که دریابم ایں پنج روزے که هست
چو بشنید دانایِ روشن نفس	به تندی بر آشفت کاے تکله بس
طریقت بجز خدمتِ خلق نیست	به تسبیح و سجّاده و دلق نیست
تو بر تختِ سلطانیِ خویش باش	باخلاقِ پاکیزه درویش باش
بصدق و ارادت میاں بسته دار	ز طامات و دعوے زباں بسته دار
قدم باید اندر طریقت نه دم	که اصلے ندارد دمِ بے قدم
بزرگاں که نقدِ صفا داشتند	چنیں خرقه زیرِ قبا داشتند

حکایت

شنیدم که بگریست سلطانِ روم
بر نیک مردے زِ اہلِ علوم

که پایابم از دستِ دشمن نماند
جز این قلعه و شهر با من نماند

بسے جهد کردم که فرزندِ من
پس از من شود سرورِ انجمن

کنون دشمنِ بدگهر دست یافت
سرِ دستِ مردیّ و جهدم بتافت

چه تدبیر سازم چه درمان کنم
که از غم بفرسود جان در تنم

بر آشفت دانا که این گریه چیست
برین عقل و همت بباید گریست

ولایت چه باشد غمِ خویش خور
که از عمر بهتر شد و بیشتر

ترا این قدر تا بمانی بس است
چو رفتی جهان جاے دیگر کس است

اگر هوشمند است وگر بے خرد
غم او مخور کو غم خود خورد

مشقت نیرزد جهان داشتن
گرفتن بشمشیر و بگذاشتن

بدین پنج روزه اقامت مناز
باندیشه تدبیرِ رفتن بساز

کرا دانی از خسروانِ عجم
ز عهدِ فریدون و ضحاک و جم

که بر تخت و ملکش نیامد زوال
نماند بجز ملکِ ایزد تعال

کرا جاوداں ماندن امید نیست
که گیتی همیں جاے جاوید نیست

کرا سیم و زر ماند و گنج و مال
پس از وے بچندے شود پائمال

وز آں پس که خیرے بماند رواں
دمادم رسد رحمتش بر رواں

بزرگے کزو نامِ نیکو بماند
تواں گفت با اهلِ دل کو نماند

الا تا درختِ کرم پروری
که بیشک بر کامرانی خوری

کرم کن کہ فردا چو دیوان نہند | منازل بمقدار احسان دہند
یکے را بسعیش قدم پیشتر | بدرگاہ حق منزلت بیشتر
یکے باز پس خائن و شرمسار | نباید ہمی مزد نا کردہ کار
بہل تا بدندان گزد پشت دست | تنور چنین گرم نانے نہ بست
بدانی گہ غلہ برداشتن | کہ سستی بود تخم نا کاشتن

گفتار در نگاہ داشتن خاطر درویشان

رہا زور مندی مکن بر کہان | کہ بر یک نمط مے نماند جہان
سر پنجۂ ناتوان بر مپیچ | کہ گر دست یابد بر آید بہیچ
مبر گفتمت پاے مردم ز جاے | کہ عاجز شوی گر در آئی ز پاے
دل دوستان جمع بہتر کہ گنج | خزینہ تہی بہ کہ مردم برنج
مینداز در پاے کار کسے | کہ افتد کہ در پایش افتی بسے
تحمل کن اے ناتوان از قوی | کہ روزے توانا تر از وے شوی
بہمت بر آر از ستیزندہ شور | کہ بازوے ہمت بہ از دست زور
لب خشک مظلوم را گو بخند | کہ دندان ظالم بخواہند کند
ببانگ دہل خواجہ بیدار گشت | چہ داند شب پاسبان چون گذشت
خورد کاروانی غم بار خویش | نسوزد دلش بر خر پشت ریش
گرفتم کز افتادگان نیستی | چو افتادہ بینی چرا ایستی
برینت بگویم یکے سرگذشت | کہ سستی بود زین سخن درگذشت

حکایت

چنان قحط سالے شد اندر دمشق — کہ یاران فراموش کردند عشق
چنان آسمان بر زمین شد بخیل — کہ لب تر نکردند زرع و نخیل
بخوشید سرچشمہاے قدیم — نماند آب جز آب چشم یتیم
نبودے بجز آہِ بیوہ زنے — اگر بر شدے دودے از روزنے
چو درویش بے برگ دیدم درخت — قوی بازوان سست و درماندہ سخت
نہ بر کوہ سبزی نہ در باغ شخ — ملخ بوستان خوردہ و مردم ملخ
در آن حال پیش آمدم دوستے — ازو ماندہ بر استخوان پوستے
شگفت آمدم کو قوی حال بود — خداوندِ جاہ و زر و مال بود
بدو گفتم اے یارِ فرخندہ خوے — چہ درماندگی پیشت آمد بگوے
بغرید بر من کہ عقلت کجاست — چو دانی و پرسی سوالت خطاست
نہ بینی کہ سختی بغایت رسید — مشقت بحدِ نہایت رسید
نہ باران ہمے آید از آسمان — نہ بر میرود دودِ فریاد خوان
بدو گفتم آخر ترا باک نیست — کشد زہر جائے کہ تریاک نیست
گر از نیستی دیگرے شد ہلاک — ترا ہست بط را ز طوفان چہ باک
نگہ کرد رنجیدہ در من فقیہ — نگہ کردنِ عالم اندر سفیہ
کہ مرد ارچہ بر ساحل است اے رفیق — نیاساید و دوستانش غریق
من از بینوائی نیم روے زرد — غمِ بینوایان دلم خستہ کرد
نخواہم کہ بیند خردمند ریش — نہ بر عضوِ مردم نہ بر عضوِ خویش

بحمد اللہ ار چہ ز ریشش ایمنم — چو ریشے بہ بینم بلرزد تنم
منغص بود عیش آں تندرست — کہ باشد بہ پہلوے بیمار سست
چو بینم کہ درویش مسکیں نخورد — بکام اندرم لقمہ زہر است و درد
یکے را بزنداں درش دوستاں — کجا ماندش عیش در بوستاں

حکایت

شبے دود خلق آتشے بر فروخت — شنیدم کہ بغداد نیمے بسوخت
یکے شکر گفت اندر آں خاک و دود — کہ دکان ما را گزندے نبود
جہاندیدۂ گفتش اے بو الہوس — ترا خود غم خویشتن بود و بس
پسندی کہ شہرے بسوزد بنار — وگرچہ سرایت بود بر کنار
بجز سنگدل کے کند معدہ تنگ — چو بیند کساں بر شکم بستہ سنگ
توانگر خود آں لقمہ چوں میخورد — چو بیند کہ درویش خوں میخورد
شکیبے چو یاراں بمنزل رسند — نخسپد کہ وا ماندگاں در پسند
دل پادشاہاں شود بارکش — چو بینند در گل خر خارکش
اگر در سرائے سعادت کس است — ز گفتار سعدیش حرفے بس است
ہمینت بسند است اگر بشنوی — کہ گر خار کاری سمن ندروی

نصیحت

خبر داری از خسروان عجم — کہ کردند بر زیر دستاں ستم
نہ آں شوکت و پادشاہی بماند — نہ آں ظلم بر روستائی بماند
خطا بیں کہ بر دست ظالم برفت — جہاں ماند و او با مظالم برفت

خنک روزِ محشر تنِ دادگر　　که در سایهٔ عرش دارد مقر
بقومے که نیکی پسندد خدے　　دهد خسرو عادل و نیک راے
چو خواهد که ویران کند عالمے　　نهد ملک در پنجهٔ ظالمے
سگالند ازو نیکمردان حذر　　که خشمِ خدایست بیدادگر
بزرگی ازو دان و منت شناس　　که زایل شود نعمتِ ناسپاس
نه خود خواندهٔ در کتابِ مجید　　که در شکرِ نعمت بود بر مزید
اگر شکر کردی برین ملک و مال　　بمالے و ملکے رسی بے زوال
وگر جور در پادشاہی کنی　　پس از پادشاہی گدائی کنی
حرام است بر پادشه خوابِ خوش　　چو باشد ضعیف از قوی بارکش
میازار عامی بیک خردله　　که سلطان شبانست و عامی گله
چو پرخاش بینند و بیداد ازو　　شبان نیست گرگ است فریاد ازو
بد انجام رفت و بد اندیشه کرد　　که با زیردستان جفا پیشه کرد
نخواہی که نفرین کنند از پست　　نکو باش تا بد نگوید کست

حکایت

یکے بر سرِ شاخ و بن مے برید　　خداوندِ بستان نگه کرد و دید
بگفتا گر این شخص بد میکند　　نه با من که با نفسِ خود میکند
نصیحت بجاست اگر بشنوی　　ضعیفان میفگن بکتفِ قوی
که فردا بداور برد خسروے　　گدائے که پیشت نیرزد جوے
چو خواہی که فردا شوی مهترے　　مکن دشمنِ خویشتن کهترے

که چون بگذرد بر تو این سلطنت	بگیرد بکین آن گدا دامنت
مکن پنجه از ناتوانان بدار	که گر بفگنندت شوی شرمسار
که زشت است در چشم آزادگان	بیفتادن از دست افتادگان
بزرگان روشندل و نیک بخت	بفرزانگی تاج بردند و تخت
بدنبالهٔ راستان کج مرو	وگر راست خواهی ز سعدی شنو

صفت جمعیت اوقات درویش راضی

مگو جاهی از سلطنت بیش نیست	که ایمن تر از ملک درویش نیست
سبکبار مردم سبکتر روند	حق این است و صاحبدلان بشنوند
تهیدست تشویش نانی خورد	ملک غم بقدر جهانی خورد
گدا را چو حاصل شود نان شام	چنان خوش بخسپد که سلطان شام
غم و شادمانی بسر می رود	بمرگ این دو از سر بدر می رود
چه این را که بر سر نهادند تاج	چه آن را که بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازی بکیوان بر است	وگر تنگدستی بزندان در است
در آن دم کاجل بر سر هر دو تاخت	نمی شاید از یکدگرشان شناخت

گفتار در نکوکاری و بدکاری و انجام آن

نکوکار مردم نباشد بدش	نورزد کسی بد که نیک آیدش
شر انگیز مردم سوی شر رود	چو کژدم که در خانه کمتر رود
اگر نفع کس در نهاد تو نیست	چنین جوهر و سنگ خارا یکیست
غلط گفتم ای یار شایسته خوی	که نفع است در آهن و سنگ و روی

چنین آدمی مرده به ننگ را　　که بر وی فضیلت بود سنگ را

نه هر آدمی زاده از دد به است　　که دد ز آدمی زادهٔ بد به است

به است از دد انسانِ صاحب خرد　　نه انسان که در مردم افتد چو دد

چو انسان نداند بجز خورد و خواب　　کدامش فضیلت بود بر دواب

سوارِ نگون بخت بے راه رو　　پیاده برد زو برفتن گرو

کسے دانهٔ نیکمردی نکاشت　　کزو خرمنِ کامِ دل برنداشت

نه هرگز شنیدیم در عمرِ خویش　　که بد مرد را نیکی آمد به پیش

حکایت سرهنگ مردم آزار

گرازے بچاهے در افتاده بود　　که از هولِ او شیرِ نر ماده بود

بداندیش مردم بجز بد ندید　　بیفتاد و عاجزتر از خود ندید

همه شب ز فریاد و زاری نخفت　　یکے بر سرش کوفت سنگے و گفت

تو هرگز رسیدی بفریادِ کس　　که میخواهی امروز فریادرس

همه تخمِ نامردمی کاشتی　　ببین لاجرم بر که برداشتی

که بر جانِ ریشت نهد مرهمے　　که دلها ز ریشت بنالد همے

تو ما را همے چاه کندی براه　　بسر لاجرم درفتادی به چاه

دو کس چه کنند از پئے خاص و عام　　یکے نیک محضر دگر زشت نام

یکے تا کند تشنه را تازه حلق　　یکے تا بگردن در افتند خلق

اگر بد کنی چشمِ نیکی مدار　　که هرگز نیارد گز انگور بار

نپندارم اے در خزان کشته جو　　که گندم ستانی بوقتِ درو

درخت زقوم ار بجان پروری   مپندار هرگز که شیرین بیاد
رطب ناورد چوب خرزهره بار   چه تخم افگنی بر همان دار هوش

حکایت

یکی پند میداد فرزند را   نگهدار پند خردمند را
مکن جور بر خردکان اے پسر   که یکروزت افتد بزرگی ز سر
نمے ترسی اے گرگ ناقص خرد   که روزے پلنگیت برهم درد
بخردی درم زور سرپنجه بود   دل زیردستاں ز من رنجه بود
بخوردم یکے مشت زورآوراں   نکردم دگر زور بر لاغراں

حکایت در تغییر روزگار و انتقال دولت

شنیدم که در مصر میرِ اجل   سپه تاخت بر روزگارش اجل
گزیدند فرزندگاں دست فوت   که در طب ندیدند داروے موت
همه تخت و ملکے پذیرد زوال   بجز ملک فرمانده لایزال
چو نزدیک شد روز عمرش بشب   شنیدم که میگفت در زیر لب
که در مصر چوں من عزیزے نبود   چو حاصل همیں بود چیزے نبود
جهاں گرد کردم نخوردم برش   برفتم چو بیچارگاں از سرش
پسندیده رایے که بخشید و خورد   جهاں از پے خویشتن گرد کرد
درآں کوش تا با تو ماند مقیم   که هرچه از تو ماند دریغ است و بیم
کند خواجه بر بستر جاں گداز   یکے دست کوتاه و دیگر دراز
درآں دم ترا مے نماید بدست   که دهشت زبانش ز گفتن ببست

چنیں آدمی مُردہ بہ ننگ کُن دراز
دگر دشت کوتہ کُن از ظلم و آز

نہ ہر آدمی زادہ اشت خارے بکن
دگر گے برآری تو دشت از کفن

حکایتِ پادشاہِ ظالم کہ خر را بُسخرہ مے گرفت

شنیدم کہ از پادشاہانِ غور
یکے پادشہ خر گرفتے بزور

نگویند بارے بعزمِ شکار
بروں رفت بیدادگر شہریار

تگاور بدنبالِ صیدے براند
شبش در گرفت از حشم دور ماند

بہ تنہا ندانشت روے و رہے
بیفتاد ناکام شب در دہے

خرے دید پویندۂ کارگر
توانا و زور آور و بار بر

یکے مردِ گرد و اشتخوانے بدشت
چناں میزدش کاشتخواں مے شکشت

شہنشہ بر آشفت و گفت اے جواں
ز حد رفت جورت بریں بے زباں

پسندش نیامد فرومایہ قول
یکے بانگ بر پادشہ زد بہول

کہ بیہودہ نگرفتم ایں کار پیش
برو چوں ندانی پسِ کارِ خویش

نہ از جہل مے بشکنم پاے خر
کہ از جورِ سلطانِ بیدادگر

خر ایں جایگہ لنگ و بیمار کش
از آں بہ کہ پیشِ ملک بارکش

تفو بر چناں ملک و دولت کہ راند
کہ شنعت برو تا قیامت بماند

گرفتم کہ خر بارش اکنوں کشد
در آں روز ہاۓ خراں چوں کشند

گر انصاف پرسی بد اختر کس اشت
کہ در راحتش رنجِ دیگر کس اشت

شہ ایں جملہ بشنید و چیزے نگفت
ببشت اشپ و سر بر نمد زیں بخفت

ہمہ شب ز بیداری اختر شمرد
ز سودا و اندیشہ خوابش نبرد

چو آوازِ مرغِ سحر گوش کرد — پریشانیٔ [illegible] شیرین بباد
سواراں همه شب بیزک تافتند — سحرگہ پیٔ اسب [illegible] ہوش
در آں عرصه بر اسپ دیدند شاه — پیاده دویدند یکسر سپاه
بزرگاں نشستند و خواں خواستند — بخوردند و مجلس بیاراستند
چو شورِ طرب در نهاد آمدش — ز دهقانِ دوشینه یاد آمدش
بفرمود جستند و بستند سخت — بخواری فگندند در پایِ تخت
سیه دل بر آهیخت شمشیرِ تیز — ندانست بیچاره روئے گریز
شمرد آں دم از زندگی آخرش — بگفت آنچه گردید در خاطرش
ز نامهربانی که در دورِ تست — همه عالم آوارهٔ جورِ تست
نه من کردم از دستِ جورت نفیر — که خلقے ز خلقت یکے گشته گیر
دگر سخت آمد نکوهش ز من — بانصاف بیخ نکوهش بکن
ترا چاره از ظلم برگشتن است — نه بیچارهٔ بیگناه کشتن است
چو بیداد کردی توقع مدار — که نامت به نیکی رود در دیار
بداں گے شنوده شنود پادشاه — که خلقش ستایند در بارگاه
چه سود آفریں بر سرِ انجمن — پس چرخه نفریں کناں پیرزن
گرفت ایں سخن شاهِ ظالم بگوش — ز سرمستیٔ غفلت آمد بهوش
در آں دِه که طالع نمودش بهی — دهی را به بخشید توراں دهی
به نزدِ من آنکس نکوخواه تست — که گوید فلاں خار در راهِ تست
بگمراه گفتن نکو مے روی — جفائے تمام است و جورِ قوی

هر آنکس که عیبش نگویند پیش　　هنر داند از جاهلی عیب خویش

حکایتِ زور آزمائے تنگدست

یکے مشت زن بخت و روزی نداشت　　نه اسبابِ شامش مهیا نه چاشت
ز جورِ شکم گل کشیدے به پشت　　که روزی محال است خوردن بمشت
مدام از پریشانیِ روزگار　　دلش محنت آلوده و تن سوگوار
گهش جنگ با عالم خیره کُش　　گه از بختِ شوریده رویش تُرش
گه از دیدنِ عیشِ شیرینِ خلق　　فرو میشدے آب تلخش بحلق
گه از کارِ آشفته بگریستے　　که کس دید ازین صعبتر زیستے
کسان شهد نوشند و مرغ و بره　　مرا روے نان مے نه بیند تره
گر انصاف پرسی نه نیکوست این　　برهنه من و گربه را پوستین
دریغ ار فلک شیوهٔ ساختے　　که گنجے بدستِ من انداختے
مگر روزگارے هوس راندمے　　ز خود گردِ محنت بیفشاندمے
شنیدم که روزے زمینے بکاوفت　　عظامے زنخدانِ پوسیده یافت
بخاک اندرش عقد بگسیخته　　گهرهاے دندان فرو ریخته
دهان بے زبان پند میگفت و راز　　که اے خواجه با بینوائی بساز
نه این است حالِ دهن زیرِ گل　　شکر خورده انگار یا خونِ دل
غم از گردشِ روزگاران مدار　　که بیجا بگردد بسے روزگار
همان لحظه کین خاطرش روے داد　　غم از خاطرش رخت یکسو نهاد
که اے نفسِ بیراے و تدبیر و هش　　بکش بارِ تیمار و خود را مکش

اگر بندۂ بار بر سر برد / وگر
در آں دم کہ حالش دگر گوں شود / بمرگ از گرد بر خوری
غم و شادمانی نماند ولیک / جزائے عمل ماند ہماں چشم دار
کرم پائے دارد نہ دیہیم و تخت / بدہ کز تو ایں ماند آئے
مکن تکیہ بر ملک و جاہ و حشم / کہ پیش از تو بود است و بعد از تو ...
نخواہی کہ ملکت برآید بہم / غم ملک و دیں خوردہ باید بہم
زر افشاں چو دنیا بخواہی گذاشت / کہ سعدی در افشاند گر زر نداشت
بہ مرد ہشیار دنیا خس است / کہ ہر مدتے جائے دیگر کس است
منہ بر جہاں دل کہ بیگانہ ایست / چو مطرب کہ ہر روز در خانہ ایست
نکوئی کن امسال چوں دہ تراست / کہ سال دگر دیگرے دہ خدا ست
کسے زیں میاں گوئے دولت ربود / کہ در بند آسایش خلق بود
بکار آمد آنہا کہ برداشتند / نگردد آوریدند و بگذاشتند
اگر گنج قاروں بدست آوری / نماند مگر آنچہ بخشی بری

گفتار در معنیٔ اینکہ تا کار بتدبیر برآید جنگ کردن نشاید

ہمے تا برآید بتدبیر کار / مدارائے دشمن بہ از کارزار
چو نتواں عدو را بقوت شکست / بہ نعمت بباید در فتنہ بست
گر اندیشہ داری ز دشمن گزند / بہ تعویذ احساں زبانش بہ بند
عدو را بجائے خسک زر بریز / کہ احساں کند کند دندان تیز
بتدبیر شاید جہاں خورد و لوس / چو دستے نشاید گزیدن ببوس

بتدبیر رستم در آید به بند — که اسفندیارش نجست از کمند

عدو را بفرصت توان کند پوست — پس او را رعایت چنان کن که دوست

حذر کن ز پیکار کمتر کسے — که از قطره سیلاب دیدم بسے

مزن تا توانی بر ابرو گره — که دشمن اگرچه زبون دوست به

بود دشمنش تازه و دوست ریش — کسے کش بود دشمنش از دوست بیش

مزن با سپاہے ز خود بیشتر — که نتوان زد انگشت بر نیشتر

وگر زو توانا تری در نبرد — نه مردیست بر ناتوان زور کرد

اگر پیل زوری وگر شیر چنگ — به نزدیک من صلح بهتر ز جنگ

چو دست از همه حیلتے در گسست — حلال است بردن به شمشیر دست

اگر صلح خواهد عدو سر مپیچ — وگر جنگ جوید عنان بر مپیچ

که گر وے ببندد در کارزار — ترا قدر و هیبت شود یک هزار

ور او پاے جنگ آورد در رکاب — نخواهد بحشر از تو داور حساب

تو هم جنگ را باش چون فتنه خاست — که با کینه ور مهربانی خطاست

چو با سفله گوئی بلطف و خوشی — فزون گرددش کبر و گردنکشی

چو دشمن در آمد بعجز از درت — بدر کن ز دل کین و خشم از سرت

چو زنهار خواهد کرم پیشه کن — ببخشاے وز مکرش اندیشه کن

ز تدبیر پیر کهن بر مگرد — که کار آزموده بود سالخورد

بر آرند بنیاد روئین ز پاے — جوانان بشمشیر و پیران براے

بیندیش در قلب هیجا مفر — چه دانی کز آن که باشد ظفر

چو بینی که لشکر همه پشت داد / به تنها مگو گرد بر چوری
اگر بر کناری برفتن بکوش / دگر درمیان همان چشم دار
وگر خود هزاری و دشمن دویست / چو شب شد در اقلیم [illegible]
شب تیره پنجه سوار از کمین / چو پانصد بشوکت بدا[illegible]ب
چو خواهی بریدن بشب راهها / حذر کن نخست از کمین گاهها
میان دو لشکر چو یکروزه راه / بماند بزن خیمه بر جایگاه
گر او پیشدستی کند غم مدار / ور افراسیاب است مغزش برآر
میان دو لشکر چو یکروزه راند / سر پنجهٔ زورمندش نماند
تو آسوده بر لشکر مانده زن / که نادان ستم کرد بر خویشتن
چو دشمن شکستی بیفگن علم / که بازش نیاید جراحت بهم
بسے در قفاے هزیمت مران / نباید که دور افتی از یاوران
هوا بینی از گرد هیجا چو میغ / بگیرند گردت بزوبین و تیغ
بدنبال غارت نراند سپاه / که خالی بماند پس پشت شاه
سپه را نگهبانئ شهریار / به از جنگ در حلقهٔ کارزار

گفتار در نواختن سپاه بافزونئ منصب و جاه

دلاور که بارے تهور نمود / بباید بمقدارش اندر فزود
که بار دگر دل نهد بر هلاک / ندارد ز پیکار یاجوج باک
سپاهی در آسودگی خوش بدار / که در حالت سختی آید بکار
کنون دست مردان جنگی ببوس / نه آنگه که دشمن فرو کوفت کوس

سپاهی که کارش نباشد ببرگ — چرا دل نهد روزِ هیجا بمرگ
تواحجۂ مُلک از کفِ بدسگال — به لشکر نگهدار و لشکر بمال
ملک را بُود بر عدُو دست چیر — چو لشکر دل آسوده باشند و سیر
بهاے سرِ خویشتن میخورد — نه انصاف باشد که سختی برد
چو دارند گنج از سپاهی دریغ — دریغ آیدش دست بُردن به تیغ
چه مردی کُند در صفِ کارزار — چو دستش تهی باشد و کار زار

گفتار در کار کردن بر راے کار آزمودگان

به پیکارِ دُشمن دلیران فرست — هزبران بناورد شیران فرست
به راے جهاندیدگان کار کُن — که صید آزمود است گرگِ کهن
مترس از جوانانِ شمشیر زن — حذر کُن ز پیرانِ بسیار فن
جوانانِ پیل افگنِ شیر گیر — ندانند دستانِ روباهِ پیر
خردمند باشد جهاندیده مرد — که بسیار گرم آزمودست و سرد
جوانانِ شایستهٔ بخت ور — ز گفتارِ پیران نه پیچند سر
گرت مملکت باید آراسته — مده کارِ معظم بنو خاسته
سپه را مکن پیشرو جز کسے — که در جنگها بوده باشد بسے
نشاید سگِ صید رو از پلنگ — ز روبه رمد شیرِ نادیده جنگ
چو پرورده باشد پسر در شکار — نترسد چو پیش آیدش کارزار
بکُشتی و نخچیر و آماج و گوے — دلاور شود مردِ پرخاش جو
بگرمابه پرورده و عیش و ناز — بترسد چو بیند درِ جنگ باز

دو مردش نشانند بر پشتِ زین
بُوَد کُش زند کودکے بر زمین
یکے را کہ دیدی تو در جنگ پشت
بکُش گر عدو در مصافش نکُشت
مُخنث بہ از مردِ شمشیر زن
کہ روزِ وغا سر بتابد چو زن

حکایت

چہ خوش گفت گرگین بفرزندِ خویش
چو قربانِ پیکار بر بست و کیش
اگر چوں زناں جُست خواہی گریز
مرو آب مردانِ جنگی مریز
سوارے کہ ہمو و در جنگ پشت
نہ خود را کہ نام آوراں را بکشت
شُجاعت نیاید مگر زاں دو یار
کہ افتند در حلقۂ کارزار
دو ہمجنس ہمسفرہ و ہمزباں
بکوشند در قلب ہیجا بجاں
کہ ننگ آیدش رفتن از پیشِ تیر
برادر بچنگالِ دُشمن اسیر
چو بینی کہ یاراں نباشند یار
ہزیمت بجائے غنیمت شمار

گفتار در دلدارئ ہنرمنداں

دو تن پرور اے شاہِ کشور کشاے
یکے اہلِ رزم و دگر اہلِ راے
ز نام آوراں گوے دولت برد
کہ دانا و شمشیر زن پرورد
ہر آں کو قلم را نورزید و تیغ
برو گر بمیرد مگو اے دریغ
قلمزن نگہدار و شمشیر زن
نہ مُطرب کہ مردی نیاید ز زن
نہ مروّتست دشمن در اسباب جنگ
تو مدہوشِ ساقیؔ و آوازِ چنگ

بسا اہلِ دولت ببازی نشست
کہ دولت برفتش ببازی ز دست

گفتار در حذر از دشمن در صلح

نگویم ز جنگ بد اندیش ترس	در آوازهٔ صلح زو بیش ترس
بسا کس بروز آیت صلح خواند	چو شب شد سپه بر سر خفته راند
زره پوش خسپند مرد افگنان	که بستر بود خوابگاه زنان
بخیمه درون مرد شمشیر زن	برهنه نخسپد چو در خانه زن
بباید نهان جنگ را ساختن	که دشمن نهان آورد تاختن
حذر کار مردان کار آگه است	یزک سد روئین لشکرگه است

گفتار در حسن تدبیر با دشمنان

میان دو بدخواه کوتاه دست	نه فرزانگی باشد ایمن نشست
که گر هردو باهم سگالند راز	شود دست کوتاه ایشان دراز
یکے را به نیرنگ مشغول دار	دگر را برآور ز هستی دمار
اگر دشمنے پیش گیرد ستیز	به شمشیر تدبیر خونش بریز
برو دوستی گیر با دشمنش	که زندان شود پیرهن بر تنش
چو در لشکر دشمن افتد خلاف	تو بگذار شمشیر خود در غلاف
چو گرگان پسندند برهم گزند	برآساید اندر میان گوسپند
چو دشمن بدشمن شود مشتغل	تو با دوست بنشین بآرام دل

گفتار اندر ملاطفت با دشمن از روے عاقبت اندیشی

چو شمشیر پیکار برداشتی	نگهدار پنهان ره آشتی
که کشور گشایان مغفر شگاف	نهان صلح جویند پیدا مصاف

دل مرد میدان نهانی بجوی — که باشد که در پایت افتد چو گوی
چو سالاری از دشمن افتد بچنگ — بکشتن درش کرد باید درنگ
که افتد کزین نیمه هم سروری — بماند گرفتار در چنبری
اگر کشتی این بندیی ریش را — نه بینی دگر بندیی خویش را
نترسد که دوران بندی کند — که بر بندیان زورمندی کند
کسی بندیان را بود دستگیر — که خود بوده باشد به بندی اسیر
اگر سر نهد بر خطت سروری — چو نیکش بداری نهد دیگری
وگر خفیه یک دل بدست آوری — ازان به که صد ره شبیخون بری

گفتار در حذر از اقربای دشمن که بمکر دوست گردند

گرت خویش دشمن شود دوستدار — ز تلبیس ایمن مشو زینهار
که گردد درونش بکین تو ریش — چو یاد آیدش مهر پیوند خویش
بداندیش را لفظ شیرین مبین — که ممکن بود زهر در انگبین
کسی جان از آسیب دشمن ببرد — که مر دوستان را بدشمن شمرد
نگهدارد آن شوخ در کیسه در — که داند همه خلق را کیسه بر
سپاهی که عاصی شود در امیر — ورا تا توانی بخدمت مگیر
ندانست سالار خود را سپاس — ترا هم نداند ز غدرش هراس
بسوگند و عهد استوارش مدار — نگهبان پنهان برو برگمار
نوآموز را ریسمان کن دراز — نه بگسل که دیگر نه بینیش باز
چو اقلیم دشمن بجنگ و حصار — گرفتی بزندانیانش سپار

که بندی چو دنداں بخوں در برد   ز حلقوم بیدادگر خوں خورد
چو برکندی از دستِ دشمن دیار   رعیت بساماں تر از وے بدار
که گر باز کوبد درِ کارزار   برآرند عام از دماغش دمار
دگر شهریاں را رسانی گزند   درِ شهر بر روے دشمن مبند
مگو دشمنِ تیغ زن بر دراست   که هنبازِ دشمن بشهر اندر است
بتدبیرِ جنگِ بداندیش کوش   مصالح بیندیش و نیت بپوش
منہ در میاں راز با هر کسے   که جاسوس همکاسه دیدم بسے
سکندر که با شرقیاں حرب داشت   درِ خیمه گویند در غرب داشت
چو بهمن بزاولستاں خواست شد   چپ آوازه افگند و از راست شد
اگر جز تو داند که عزمِ تو چیست   بداں راے و دانش بباید گریست
حذر کن ز پرخاش و کیں آوری   که عالم بزیرِ نگیں آوری
چو کارے برآید بلطف و خوشی   چه حاجت بتندی و گردن کشی
نخواهی که باشد دلت دردمند   دلِ دردمنداں برآور ز بند
ببازو توانا نه باشد سپاه   برو همت از ناتواناں بخواه
دعاے ضعیفانِ امیدوار   ز بازوے مردی به آید بکار
هر آنکه استعانت بدرویش برد   اگر بر فریدوں زند او پیش برد

انتخاب از کلیات سعدی

مثنوی

طعام ار لطیف است و گر سرسری	چو دیرت بدست اوفتد خوش خوری
سر آنکه بابالین نهد هوشمند	که خوابش بقهر اندر آرد به بند
فرشته صفت مردم هوشیار	نه بسیار خفته است و بسیار خوار

مثنوی

مگو آنچه طاقت نداری شنود	که جو کشته گندم نخواهد درود
چه نیکو زده است این مثل برهمن	بود حرمت هر کس از خویشتن
چو دشنام گوئی دعا نشنوی	بجز کشتهٔ خویشتن ندروی
نخواهی که نفرین کنند از پشت	نکو گوی تا بد نگوید کست
نباید که بسیار بازی کنی	که مر قیمت خویش را بشکنی
دگر تند باشی بیکبار و تیز	جهان از تو گیرند راه گریز
بگو و منه تا توانی قدم	از اندازه بیرون و ز اندازه کم
نه کوتاه دستی و بیچارگی	نه زجر و تطاول بیکبارگی
بخردان مفرمای کار درشت	که سندان نشاید شکستن بمشت

مثنوی

دشنامِ تو سربسر شنیدم
با مثلِ تو به بود مدارا
کامروز کہ از عمل بیفتی
دانی چہ بود کمالِ انساں
غمخوارئیے دوستاں خدا را

امکانِ مقاومت ندیدم
تا فرق بود جواب مارا
بر گوش تو آید انچہ گفتی
با دشمن و دوست لطف و احساں
دلدارئیے دشمناں مدارا

قطعہ

نخواہی کز بزرگاں جور بینی
اگر طاقت نداری صدمۂ پیل

عزیزِ من بخرداں بر مبخشائے
چرا باید کہ بر موراں نہی پائے

قطعہ

ہر بد کہ بخود نہ پسندی
گر مادرِ خویش دوست داری

با کس مکن اے برادرِ من
دشنام مدہ بمادرِ من

قطعہ

ناداں ہمہ جا با ہمہ خلق آمیزد
با مردمِ زشت نام ہمراہ مباش

چوں غرقہ بہرچہ دید دست آویزد
کز صحبتِ دیگداں سیاہی خیزد

انتخاب از کلیاتِ حزین

حمد

بنامِ نگارندهٔ هست و بود | فرازندهٔ این رواقِ کبود
سرِ داستان نامِ فرخنده ایست | که عقل از ستایش فرومانده ایست
سپاسش نشاید باندیشه گفت | بخس کے توان کوہِ البرز سفت
ازل تا ابد گر ببالا پرد | زِ حدِّ خود اندیشه بر نگذرد
بہ بینش قدم را درین کُنه ده | اگر مردِ راهی باندازه نه
ترا برتر از حدِّ خود راه نیست | که نقش از نگارنده آگاه نیست
پئے مصطفےٰ گیر اگر میروی | رہ راست اینست اگر بگروی

نعت

بلند از که شد رایتِ سروری | که بخشید عزّت به پیغمبری
ز فیضِ که این مشتِ گِل جان گرفت | فروغ از که رخسارِ ایمان گرفت
محمّد سرافرازِ خیلِ رسل | شفیعُ البرایا دلیلُ السُّبُل
فرازندهٔ پایهٔ سروری | برآرندهٔ تاجِ پیغمبری
گُل از نافهٔ خُلقِ او مشکبو | خور از بادهٔ مهرِ او سرخ رو
شد از شانِ او شوکتِ کفر پست | ز میلادِ او قصرِ کسرےٰ شکست

دل از نعمتِ عامِ او چیره دست — لب از لذتِ نامِ او شیر مست
بجهدش عبادت روائی گرفت — جبینِ صنم جبهه سائی گرفت
دل افروزِ پاکی نهاداں ویست — رخِ بخت را بامداداں ویست
کلیدِ دلِ تنگِ هر بسته کار — درِ رحمتِ خاصِ پروردگار
عیاں کرد پوشیده اسرار را — ز رخ پرده برداشت انوار را
سپاس و سلامے سزاوارِ او — بر او باد و بر آلِ اطهارِ او
بر اصحاب و بر پیروانش همه — بیارانِ روشن روانش همه

تلقینِ استاد

مرا داد روشن روانے سبق — که بادا بروحش تحیاتِ حق
بداں تفوقے آں را که اقرانِ تو — نگیرند در حشر دامانِ تو
جوانمردی آں باشد اے نکته رس — که خود را نگیری تو دامانِ کس
بود عفو اغماضِ جرمِ عباد — کرم آں که آں را نیاری بیاد
ز شانِ حسب ترکِ مادمنی است — ز خود گر نیارد گذشتن دنی است
ز آبا نگردد نسب مکتسب — کند رفعتِ نفس عالی نسب
اساسِ سلوکِ سبیلِ وصال — بود صدقِ اقوال و حسنِ فعال

اشارت به سلوکِ سبیلِ عجز و مسکینی و ترکِ خودی و خود بینی

اگر بنده را سربلندی رسد — ز مسکینی و مستمندی رسد

ز خود بینی ابلیس مردود شد	کفِ خاک افتاد مسجود شد
نہ بینی کہ چوں دانہ افتد بخاک	بکوشند مہر و مہ تاب ناک
کز افتادگی سرفرازش کنند	بصد ناز با برگ و سازش کنند
مکن خود پرستی زہے نا بخودی	خدا بندہ گردی زہے ترکِ خودی
مجاہد اگر نفسِ امارہ کشت	کلیدِ درِ فتح دارد بمشت
چہ حاصل کہ صد خرقہ بر تن دری	خدارس شوی چوں ز خود بگذری
فزونی چو خواہی کم خویش گیر	رہ اینست اگر سالکی پیش گیر

حکایت

یکے طعن و تشنیع میزد بسے	بآزاد مردِ حقیقت رسے
سخن چیں سخنہا باو باز گفت	ازاں تازہ خاطر چو گل بر شگفت
بشکرانہ رخسار بر خاک سود	بہ یزداں سپاسِ فراواں نمود
پس آنگہ چنیں گفت آزاد مرد	کہ مے بایدم در جہاں فخر کرد
کہ یاد چہ من ناسزا بندۂ	نمود است سالارِ فرخندۂ
بارخسانِ او دل رہیں ماندہ است	کہ نام مرا بر زباں راندہ است

موصوف بخیر باش نہ وصاف خیر

نشستیم باہم بخاکِ یمن	من و عارفے چوں اویس قرن
سخن راندم از سیرتِ رہرواں	زبانم رواں بود و طبعم جواں
مقاماتِ مرداں بیاں کردمے	حکایاتِ صاحبدلاں کردمے
چہ بزم سخن گوئی آراستم	ادا کردم آں را کہ مے خواستم

شنید آنچہ گفتم بسمع قبول — نشد از فزوں گوئے من ملول
پس آنگہ در تربیت باز کرد — دلم مخزن گوہر راز کرد
کہ وصافئے خیر چنداں ہنر — نباشد نمیزان بالغ نظر
اگر مے توانی دریں کشتہ دیر — بر آں شو کہ موصوف باشی بخیر
چو دیدند کایں غافلاں خفتہ اند — بناچار گویندگاں گفتہ اند
نباشد اگر مدعا انتباہ — خموشی ثواب است و گفتن گناہ

اشارت بعدل و انصاف و ترک جور و اعتساف

میازار تا مے توانی کسے — کہ پر زور تر از تو دیدم بسے
برآورد گیتی از ایشاں دمار — چپریدند در مغز شاں مور و مار
در آفاق دیدم بسے دیو و دد — کہ بنیاد شاں کند بنیاد بد
چہ نازی ببازو چہ نازی بچنگ — کہ فرواشت در گردنت پالہنگ
چہ بالی بخویش اے گیاہ ضعیف — کہ فردا وزد تند باد خریف
بگرفتم کہ گودرزی و گستہم — خورد استخوان ترا خاک ہم
درخت نکو باش اے سر بلند — چناں زی کہ در سایہ ات خوش زیند
ترحم بر احوال افتادہ کن — مشو در رہ رہرواں خار و بن
نہ در بند رایں ملک غدار باش — تو از نیکنامی جہاندار باش
جدا کن زہم نیک و بد شغز و پشت — مکافات ہر کار دنبال اوست

حکایت

نہادیم پائے سفر در طریق — سفر کردۂ چند با من رفیق

بشہرے رسیدیم از رودبار   کہ بودند از ظلمِ والی فگار
قضا دردِ دنداں بوالی گماشت   بجز قلع دیگر علاجے نداشت
شبے یک دو دنداں چو بیچارہ کند   گراں تر شد آں درد بر مستمند
بیاسود مسکیں ز درد آں زماں   کہ دنداں نماندش دگر در دہاں
شد القصہ آں روزِ فرخ چو چاشت   دہاں بود چوں غنچہ دنداں نداشت
شد افسانہ در شہر و کوے ایں حدیث   کہ کندند دندانِ گرگِ خبیث
چو گل بود خنداں لبِ آں رمہ   کہ کندیم دندانِ ظالم ہمہ
یکے از رفیقانِ من ایں چو دید   شگفت آمدش لب بدنداں گزید
بگفت اے عزیزانِ بیدار بخت   مرا عبرت آمد ازیں حالِ سخت
کہ از سافلے چرخِ دیرینہ زور   بجام است پاداشِ انصاف و جور

پند بشاہاں

چنیں است فرماں کہ حق را نہاں   نشاید نمودن ز فرماندہاں
نمایندۂ راہِ خیر و سلوک   ندارد نصیحت دریغ از ملوک
کہ در خیرِ ایشاں بود خیرِ خلق   نکو خواہِ خلق است پاکیزہ دلق
بیا اے شہنشاہِ شوکت فروش   فقیرانہ بنشیں و بکشاے گوش
باندرزِ من گوش بکشا دمے   کہ بہتر دہم زندہ از عالمے
بود پندِ من افزایشِ ہوشِ تو   کنم گوہر آویزۂ گوشِ تو
چہ بندی میاں را بزریں کمر   کہ بستن ضرور است رختِ سفر
بسیچ ایں سفر برگ و سازے بیار   سرشکے بیار و نیازے بیار

چه مے پرسی از گنج داران حساب | حساب خدا را چه گوئی جواب

ناز و اہل ایں چه دلبستگی است | نجات و سعادت بوارستگی است

خدا بندگاں از تو نالاں بحق | دل مستمنداں نه جور تو شق

شقاوت بلائیست بے زینہار | مکن زینہار ایں بلا را شعار

شعورت چه شد اے اسیر غرور | مگر از غروری عدیم الشعور

حزیں از فروشت جہاں مے طپد | زمیں مے طپد آسماں مے طپد

سعادت کسے را کند رہبری | که آموزد از گفته ات سروری

حکایت

شنیدم فریدون با فر و ہوش | نیاسود چشمش شب از دزد گوش

بخاصاں چنیں گفت در بامداد | که امشب سزایے مرا گوش داد

ہمانا که نالیده باشد ز دزد | ضعیفے و نشنیده ایں خفته مرد

چو غفلت ز مظلوم ورزید گوش | مرا دوش ایں دزد مالید گوش

حکایت

ستم پیشئه را به بستند سخت | که بیدادگر بود برگشته بخت

عبورم من افتاد زاں رہگذار | که گرگے دژم بود در گیرودار

مرا دید و نالید برگشته روز | بپوزش کشید از سر عجز پوز

ہمے گفت خواہم که منت نہی | ز چنگال شیراں خلاصم دہی

بہ نالیدنش سیل اشکم کشود | که ظالم بسیاسے مظلوم بود

خرد گفت انصاف را پایدار | که زرق است [illegible] بکار ایں نابکار

بدو گفتم آهسته اے لابه گر
دلم را مشوران مسوزان جگر

بخروشد دلم گرچه از زاریت
ولے ترسم از مردم آزاریت

ندانی که از جور و کینت زمین
بنالید پیش جهان آفرین

بسے کرده پیچید بر دشت و پاے
ز صد ورطه جستی بحکم خدا

برفتی شبک بر سر کار خویش
نیامد ترا شرم ز اطوار خویش

شنیدم گرگ را گر برحمت بله
بنالد ز بیرحمیے من گله

کرم گرچه خلق الهی بود
تباهی گران را تباهی بود

گر اکنون پشیمانی از کار زشت
کنی گر بمحراب رو از کنشت

گشاید در رحمت کردگار
گناهت بیامرزد آمرزگار

کند آشتی با تو مشکل کشا
تو چون صلح کردی بخلق خدا

حکایت

دو کس را سر جنگ بود و ستیز
بهم کرده دندان و چنگال تیز

یکے زآن دو سامان پیکار کرد
قبا جوشن و خود دستار کرد

پدر گفتش اے خام بیهوده کوش
اگر پخته جوشن از صلح پوش

گرت هست دامان فرصت بچنگ
فرو کوب با نفس خود طبل جنگ

پند

نمود این سوال از فلاطون یکے
ز دشمن چسان کینه باید کشید

جوابش چنان داد روشن روان
بفضلے که گردد ترا بر مزید

مکالمۂ شیخ الرئیس با کنّاس در قناعت و ترکِ تحمّلِ منّت از ناس

نگارندۂ قصۂ باستاں — رقم کردہ بر دفترِ راستاں
کہ از پورِ سینا شنیدم کہ گفت — در ایّامِ خود آشکار و نہفت
نگردیدہ ام ملتزم از ہیچ کس — مگر از یکے گبرِ کنّاس و بس
کہ پویاں براہے شدم بامداد — گذر بر یکے از مزابل فتاد
بشغلِ خود آں گبر مشغول بود — تفاخر کناں نغمۂ مے سرود
مفادِ سخنش اینکہ اے نفس زاں — بعزّت ترا داشتم در جہاں
کہ شایانِ حرمت ترا یافتم — ببر حلّۂ عزّتت بافتم
شگفت آمد از وے مرا ایں کلام — بدو گفتم اے یاوہ گفتار خام
ندانستۂ چوں زر گوہر خزف — سزد گر بلافی بعزّ و شرف
نگہ کرد بر روے من خیرہ خیر — بگفتا کہ ابلہ توئی نہ فقیر
تقاضاے روزی زِ شغلِ خسیس — بسے بہتر از امتنانِ رئیس
ندانستۂ عزّتِ خود ز ذل — سفیہانہ بر ما چہ خندی چو گل
فرو ماندم از راندنِ پاسخش — بدزدید شرمم نگاہ از رخش
چناں مہر بر لب مرا زد سکوت — کہ دل گشت بالیتَ انّی اموت

در مذمّتِ طمع

شبے سر برآوردم از جیبِ خویش — چو آہے کہ خیزد زِ دلہاے ریش

طمع جلوه گر شد مرا در نظر ‌ ‌ ‌ ز هر زشت رو پیکرے زشت تر
بدو گفتم اے راندهٔ بخرداں ‌ ‌ ‌ پدر کیستت باز گو در جہاں
بگفتا کہ شک در قضا و قدر ‌ ‌ ‌ نظر بستن از خالق نفع و ضر
بگفتم کہ از پیشهٔ خود بگو ‌ ‌ ‌ چہ بافی دریں کارگاه دو رو
چہ صنعتگری داری از جزو کل ‌ ‌ ‌ بگفتا زبونی و خواری و ذل
بدو گفتم از حاصل خود خبر ‌ ‌ ‌ بگو شمهٔ باز اے خیره سر
مآلت کدام است و غایت کدام ‌ ‌ ‌ بگفتا کہ حرماں بود و السلام

صلاح شاه صلاح ایں کارگاه و
فسادش تباهیٔ نظام انام است

الا اے جہاندار فرخنده خوے ‌ ‌ ‌ دمے گوش بگشا بفرخنده گوے
نخستیں بکو گیر راه سلوک ‌ ‌ ‌ کہ خلقے گراید بدین ملوک
جہاندار باید پسندیده کیش ‌ ‌ ‌ غم پروراں خور بدنبال خویش
قلاوز راهی بیندیش حال ‌ ‌ ‌ مبادا کہ باشی دلیل ضلال
وگر خود ندانی ز داننده پرس ‌ ‌ ‌ ز روشن روان شناسنده پرس
خرد پروراں را خریدار باش ‌ ‌ ‌ تن تیرهٔ سفله گو خوار باش
بروشن روانے برآور دمے ‌ ‌ ‌ کہ یک فرد دانا به از عالمے
نظر کن در احوال دانشوراں ‌ ‌ ‌ کہ بے خار نبود گل و ضیمراں
چو دعوے گراں را شمارے نهی ‌ ‌ ‌ کند از تو داننده پہلو تہی

بجائے کہ باشد رواج خزف — نیاید گہر آید برون از صدف
بدعوی معتبر بُدی گر ہنر — فلاطون شدی لافزن خیرہ سر
فریبندہ دنیاست سنگ محک — چہ خواہی نماند پس پردہ شک
بگیر اے نکو رای عبرت سگال — ز بسیار حیوان بخوی و خصال
بصورت ہمہ آدمی پیکر اند — بسیرت بسے کم ز گاؤ خر اند
نہ ہر پیکرے آدمی زادہ است — بسے صورت از مردمی سادہ است
فریبا نگردی بہ نیرنگ و بو — چہ معنی دہد صورت و رنگ و رو
حذر زین دغل سیرتان دغا — دو زین جو فروشان گندم نما
یکے پند سنجیدگان را بسنج — مدہ دل ز دنیا بشادی و رنج
ترا خانہ در عالم دیگر است — سرای تو بیرون ازین ششدر است
ترش رو ز پند سخن گو مکن — نکو خواہ را تلخ باشد سخن
برد گوی رفعت آن فروزندہ بخت — کہ با دوست نرم است و با خصم سخت
رگ و ریشۂ قسوت از دل بکن — کہ سنگ درشت است نشتر شکن
نگیرد بتو پند حکمت پژوہ — چو باران رحمت بہ بنیاد کوہ
بہ پیش دم ناصحان خاک باش — پذیرای حق از دل پاک باش
قوی دار دل را و ہمت بلند — بہ ہمت توان گشت فیروزمند
بکارے کہ در وی کوشندہ نیست — بپایان رسیدن از آنکی نشست
چہ خوش گفت پیر مغان زردہشت — نتیجہ زند ہر کہ بہ کوہ کشت
بغفلت میاور سر ایام را — فریبا مشو دانہ و دام را

اِنتخاب از تُحفۃُ الاحرار

حمد

اے ز کرم چارہ گرِ کارہا — مرہم راحت نہِ آزارہا
عُقدہ کُشایندۂ ہر مُشکلے — قبلہ نمایندۂ ہر مُقبلے
نیست دریں کارگہِ گیر و دار — جُز تو کسے کاید ازو ہیچ کار
رُوے عبادت بتو آریم و بس — چشمِ عنایت زِ تو داریم و بس
در کفِ ما مشعلِ توفیق نہ — رُو بہ نہانخانۂ تحقیق دِہ
چُوں رفتم از پاے مرا دستگیر — انت نصیری و الیک المصیر

نعت

اے بسرا پردۂ یثرب بخواب — خیز کہ شُد مشرق و مغرب خراب
توبہ دِہ از سرکشی ایّام را — باز خر از ناخوشی اِسلام را
واعظِ پُر گو کہ بہ پستی است بند — پایۂ خُود کردہ زِ منبر بلند
چُوں نہ بزُرگ است زِ شرعش سخن — منبرِ او بر سرِ او خرد کُن
صومعہ را قاعدۂ تازہ کُن — رختِ خرابات بدروازہ کُن
بدعتیاں را رہِ سُنّت نمائے — عزلتیاں را درِ عُزلت کُشائے
خرقۂ تزویر بصد پارہ کُن — جانِ مُزوّر زِ تن آوارہ کُن

گنج تو در خاک نهان دیر ماند　　نور تو غائب ز جهان دیر ماند

ظلمت عصیان همه عالم گرفت　　بلکه جهان جامهٔ ماتم گرفت

کاش فتد ز اوج عروجت رجوع　　باز کند نور جمالت طلوع

دیدهٔ عالم بتو روشن شود　　گلخن گیتی بتو گلشن شود

دولتیان از تو علم بر کشند　　ظلمتیان را بعدم در کشند

جامی از آنجا که هوادار تست　　روی تو نادیده گرفتار تست

گر لب جان بخش تو فرمان دهد　　بر قدمت سر نهد و جان دهد

آدمیت آدمی باسلام است و
اول ارکانش اقرار است به کلمه

ای که در دولت دین کم زنی　　چند دم از نسبت آدم زنی

آدمی آن است که دینش درست　　محو گمان کرده یقینش درست

گر بود این پیکر گل آدمی　　زو در و دیوار ندارد کمی

آدمیی پشت به اصنام کن　　روی بمعمورهٔ اسلام کن

پیش شریعت ره اسلام سنج　　میرسد ارکان حروفش به پنج

رکن نخستین که شهادت بود　　راه خلاف آمده عادت بود

روی در آن کن که ترا روی داد　　صد در امید بروبیت گشاد

چشم بر آن نه که ز روز نخست　　روشنی چشم جهان بین تست

پشت بر آن زن که ازو شد بپای　　قامت قدرت بفلک فرق سای

چوں بشناسائیٔ او پے بری | پیش نہی پائے پرستش گری
روئے بمحرابِ عبادت کنی | کسبِ سبب ہائے سعادت کنی
ہرچہ کند بندہ بروں زیں دو کار | آخر ازآں کار شود شرمسار
رخت بسر حدِّ ندامت برد | داغِ ندامت بقیامت برد

در اقامتِ نماز ہائے پنجگانہ

پنج نماز است رہ از پنج گنج | ہر کہ بدیں پنج شوی گنج سنج
پنجرۂ خود ساز بدیں پنج سخت | پنجرۂ ابلیس پدر لخت لخت
دینِ ترا نیست ستوں جز نماز | بہرِ قیامش چو ستوں سرفراز
پشت تواں دم کہ ز طاعت دوتا است | از پئے ایں خیمہ ستونے است راست
مسجدِ تو شد ہمہ جا سنگ و خاک | خاک شد از بہرِ تو چوں آبِ پاک
تا رہِ طاعت شود آساں ترا | زآں نشود طبع ہراساں ترا
لیک تو از جاہلی و کاہلی | ہمچو خراں ماندہ در آب و گلی
زینتِ تو بس کمرِ بندگی | تاجِ تو در سجدہ سر افگندگی
شرم تو بادا کہ بیالا و پست | سجدۂ طاعت بردش ہرچہ ہست
تو کنی از طاعت او سرکشی | ہر کہ ازیں شیوہ قدم درکشی
کارِ جماد است پئے حقِّ پاک | قعدۂ طاعت بمصلّائے خاک
وصفِ نبات است نمودن قیام | بر درِ قیوم جہاں بر دوام
خیز تو ہم برگِ تعبّد بساز | جمع کن ایں چند عمل در نماز
تا زِ پریشانیٔ ظاہر بری | راہ بجمعیّتِ باطن بری

جمع نشینی بمقام حضور از خود و از همهٔ خود گشته دور

در روزهٔ رمضان

ای ز پی طبل شکم همچو نای جمله گلو گشته ز سر تا بپای

کار تو از هر چه تصور کنی نیست بجز آنکه شکم پر کنی

معده معتد کرده پی نان و آب کی شوی از قوت روان بهره یاب

باطنت از نفس هوا ممتلی چون رسدت لذت الصوم لی

هر چه بدان شرع بشارت ده است از همه حرف انا اجزی به است

سیصد و شصت است ترا روز سال پیش ز کم خوارگی یک سی منال

گرسنگی طعمهٔ خوان رضاست تشنه لبی شربت جام صفاست

روزهٔ خاصان نه همین است و بس بلکه بریدن بود از هر نفس

هر چه نشاید که بجوئی مجوی هر چه نشاید که بگوئی مگوی

چشم مکن باز بنادیدنی گوش بپرداز ز نشنیدنی

دست میالای بشغل دغل پای مفرسای براه امل

علم و عمل را ز ریا پاک کن بلکه دل از غیر خدا پاک کن

نیست ترا قبلهٔ دین جز خدا هیچ مدان هیچ مبین جز خدا

هرچه نه ذکر وی از آن لب ببند وانچه بپسندش نبود کم پسند

در زکوة مال دادن

ای شده زندان درم مشت تو بند بر آنجا ز هر انگشت تو

پیش که ایام کند رنجه ات ق گردش او تاب دهد پنجه ات

خوش بگشا دست پی احسانیان   از پی آزادی زندانیان
مال گرت جمع شود صرف کن   گوش نیوشنده بدین حرف کن
صرف همه گرچه نیاید ز تو   شمع همه نیز نشاید ز تو
ده بده از سیم و زرت آن قدر   کآوردت از عهدهٔ واجب بدر
حق چو ترا داد ز دینار بهشت   بخل به یک نیمه دینار چه زشت
زین زر و سیم است بباغ نعیم   قصر ترا خشت ز زر و خشت سیم
هر درم سیم ز حق فقیر   زیر زمین میکنیش جای گیر
بهر جزای تو بروز شمار   سرخ چو دینار کنندش ز نار
گاه برخ داغ نهندت که هان   بهر چه رخ داشتی از وی نهان
گاه به پشتت که ز روی درشت   بهر چه کردی سوی بیچاره پشت
گاه به پهلو که ز بس بیرهی   پهلو ازان بهر چه کردی تهی
تفرقه کن جمع درمهای خویش   سینه تهی کن ز الم‌های خویش
داغ جدائیش گر اینجا کشی   بهتر ازان داغ که فردا کشی
حیف بود کز پی فرزند و زن   داغ نهی این همه بر خویشتن
ضامن رزق همه شد کردگار   کار خدا را بخدا در سپار

در حج

ای ز گلت نازده سر حب دل   مانده ز حب وطنت پا بگل
دین ترا تا نشود ارکان تمام   روی نه از خانه برون کن مقام
گر نبود راحله بادپای   راحله از پا کن و در ره درآی

واله و حیرت زده و مشتهام
خنده کنان گریه کنان مے خرام

در خاموشی

گفتن بسیار نه از نغزی است
دلولهٔ طبل ز بے مغزی است

در دلت از غیب گلے چوں کشاد
از دم ناخوش مده آں را بباد

تا نه لبت بسته ز دعوے بود
کے دل تو محرم معنی بود

رخنت طبع است دریں کهنه کاخ
حوصلهٔ تنگ و حدیث فراخ

گرچه سخن خاصیت زندگی است
موجب صد گونه پراگندگی است

لب چو کشائی گرد هوش باش
ورنه زباں درکش و خاموش باش

هوش چه باشد ز خدا آگهی
آگهی از آفت غفلت تهی

بر سخن بیهده کم شو دلیر
تا که ازیں پایه نیفتی بزیر

در بیداری صبح

اے بشکر خواب سحر داده هوش
خیز که برخاست ز مرغاں خروش

مرغ سحر زنده و تو مردهٔ
او ز نوا گرم و تو افسردهٔ

ترک هوا گوے و نوائے بزن
چنگ بدامان وفائے بزن

بیش دریں مرحله غافل مخسپ
پاے برآر از گل و در گل مخسپ

هست یکے نیمهٔ عمر تو روز
نیمهٔ دیگر شب انجم فروز

روز و شب عمر تو با صد شتاب
مے گذرد آں بخور و ایں بخواب

روز پئے خور سگ دیوانهٔ
خفته بشب مردهٔ کاشانهٔ

روز چناں مے گذرد شب چنیں
کے شوی آمادهٔ روز پسیں

شب چو شود شمعِ شب افروز باش
هم نفسِ گریهٔ جانسوز باش

اشک همے ریز بصد درد و سوز
عذر همے خواه ز تقصیرِ روز

هرچه بروز از دلِ جافی کنی
وائے اگر شب نه تلافی کنی

روزِ تو شد شام بعصیان گری
شام بروز آر بعذر آوری

روز و شبت گر همه یکسان شود
بر تو شب و روزِ تو تاوان شود

روز که صد گونه گنه کردهٔ
نامهٔ اعمال سیه کردهٔ

شب ز مژه بهرِ سفیدیِ روے
از رخِ آں نامه سیاهی بشوے

حکایتِ عاملے

عاملے از چاهِ جہالت بروں
در رہے افتاد بچاہے دروں

سایه صفت در تگِ چاه آرمید
سایهٔ شخصے بسرِ چاه دید

نعره برآورد که اے ره نورد
ز رہِ احسان و مروت مگرد

پائے مروت بسرِ چاه نه
دست بافتادهٔ از راه ده

راه رو آمد بسرِ چاه و گفت
دست بده اے بغم و آه جفت

گفت نخست از کرمِ عامِ خویش
ده خبرم از لقب و نامِ خویش

گفت که شاگردِ کمینِ تو ام
در رهِ دیں خاک نشینِ تو ام

گفت که حاشا که ازیں چاه پشت
در زنم امروز بدستت تو دست

من که به تعلیم کسان بسته ام
از غرضِ سود و زیان رسته ام

کوششم از راهِ خداوندی است
خاص پئے فضلِ خداوندی است

نے بجزائے دگر آلایش
وز غرضِ آلودگی افزایش

در تگِ راہِ پیادہ نشینم اسیر	تا نشوم بیغرضے دست گیر
چوں دگراں را شوی آموزگار	کم طلب آں را عوض از روزگار
علم چو دادت ز عمل سر مپیچ	دانش بیکار نیرزد بہ ہیچ
چوں بہ بساطِ عملت شود پاے	بے عملاں را بہ عمل رہ نماے
بایدت اوّل ادب آموختن	پس دگراں را ادب آموختن

پند از جمشید

گر بدبستاں سر و کارت دہند	لوحِ الف بے بکنارت دہند
پہلوئے ہر بیہدہ مشو جانشیں	از ہمہ یکتا شو و تنہا نشیں
خندہ زناں گہ بآں گہ بایں	رشتۂ دنداں منما ہمچو سیں
گوش مکن بیہدہ در قیل و قال	تا نہ کشی دردِ سرِ گوشمال
دار ادب در پس معلّم نگاہ	تا نشوی طبلکِ تعلیم گاہ
سیلیٔ او گرچہ فضیلت دہ است	گر تو بہ سیلی نرسانی بہ است
در طلبِ علم کمر چست کن	دست ز اشغالِ دگر سست کن
با تو من از علم بگویم سخن	علم چو آید بہ تو گوید کہ کن
علم کثیر آمدہ عمرت قصیر	آنچہ ضروری است بآں مشتغل گیر
ہرچہ ضروری است چو حاصل کنی	بہ کہ عمارت گرِ دل کنی

انتخاب از مطلع الانوار

حمد

آنچه زِ جاں زندہ بر آرد نفس
فاتحۂ حمدِ خدایست و بس

سکۂ حکمش زِ تغیر بروں
عرصۂ ملکش زِ تصور بروں

معرفت آموزِ شناسندگاں
معصیت آمرزِ ہراسندگاں

شاد کنِ سینۂ ہر ناخوشے
عقدہ کشاے دلِ ہر غم کشے

مونسِ اندیشۂ بیچارگاں
خانہ بر اندازِ ستمگارگاں

نیست خدائے بجز آں بے نیاز
کوست خداوندِ خداوند ساز

دیدۂ دل را ز بصر تاب داد
چشمۂ جاں را ز بقا آب داد

پاسِ خرد در ہمہ سر ہا نہاد
دزدِ اجل را ہمہ درہا کشاد

نعت

اے سخنت گنجِ خدا را کلید
گوہر آں گنج تو کردی پدید

قفلِ تو گنجینۂ رحماں کشاد
چشمِ تو دروازۂ احساں کشاد

نامِ تو ز اللہ بدوم پایہ خاص
نامۂ جاہم زِ تو با اختصاص

پیشِ تو مشعلِ راہِ ہمہ
ظلِ لواے تو پناہِ ہمہ

ہر سخنت کاملِ مسلمانی است
حاشیۂ نامۂ ربانی است

عینِ عنایت ز عطاے کریم	دالِ ہدایت بہ رہِ مستقیم
باد ہمیشہ رہِ ما سوے تو	سرمۂ ما خاکِ سرِ کوے تو

پنج اساسِ مسلمانی

پنج اساس است کہ ایمانی است	ہر یک ازاں حصنِ مسلمانی است
ہر کہ در آنہا نہ عمارت نہاد	مایۂ خود جملہ بغارت نہاد
اوّل ازاں جملہ شہادت شناس	ہر الفش سہمِ سعادت شناس
امرِ دوم در ہمہ ایّامِ خویش	پنج فریضہ است بہنگامِ خویش
ہر کہ قوی بازو ازاں پنجہ گشت	گردنِ شیطاں زِ کفش رنجہ گشت
ششم نداری کہ ترا حجِّ پاک	خواندہ بمعراج تو خفتہ بخاک
ہرچہ بدہر آدمی است و پری	نیست مگر بہرِ پرستش گری
آسے بہ بطالت چو رود رایگان	چند خوری نعمتِ حق رایگاں
وحش و طیورے کہ چرا خوار کرد	سر بگہِ خوردن نگونسار کرد
قطرۂ آبے نخورد ماکیاں	تا نکند رو بسوے آسماں
سنگ و گیاہے کہ تو بینی خموش	غلغلِ شاں ہست فلک را بگوش
چرخ ہم اینک بنشستِ وجود	ہست ہمیشہ برکوع و سجود
خلق ہمہ بر درِ دادارِ خویش	ہست پرستندہ بمقدارِ خویش
آدمی است آنکہ بغفلت گم است	دیو دل است آنکہ بتن مردم است
ہر کہ سجودے بسرش کم بود	باشد از ابلیس نہ ز آدم بود
سستیِ اسلام وز اندام چست	قوتِ اسلام در اندیشہ سست

این نه لباس اشت که تلبیس ماشت ‏ وین نه خیال اشت که ابلیس ماشت

پاک شو و راه خداوند گیر ‏ گر چه پلیدم ز من این پند گیر

نیست نماز آنکه کنی بی خشوع ‏ دور ز تعدیل ارکان سجود و رکوع

سجده نباشد که بروی زمین ‏ بر صفت مرغ شوی دانه چین

کن بنمازت همه ارکان درشت ‏ تا نشود خانهٔ ایمان درشت

یافت اساس دو بین چون براز ‏ محکمی از پنج ستونی نماز

سوی عمارت گه ثالث خرام ‏ وان همه بنیاد نه زر کن تمام

سنت اموال بنه زسیم و زکوٰة ‏ تات بود روز قیامت نجات

خواسته ناخواسته دادت خدای ‏ وای که تو خواسته ندهیش وای

سوخته را درهم خویش رفرشت ‏ مهر بدروازهٔ آتش رفرشت

چون سه بنا یافت بطاعت قیام ‏ قاعدهٔ چارمین آمد صیام

ماه نو روزه که گردد پدید ‏ گه چو سر غرّه و گه تیغ عید

کرده اشارت زیک ابرو که هُم ‏ وز دگر ابرو اشارت که قُم

صائم ازین مملکت دین فزای ‏ مشرق بند آمد و مغرب گشای

چون تن محروم ز کیاست بُرد ‏ کی چو خران بار نجاست برد

روزه که خورشید وی آتش وش اشت ‏ نور وی اینک سپر آتش اشت

چاره نباشد چو بیابی تمام ‏ زاد حلال از ره بیت الحرام

پیشه کن آنگاه بصدق الطریق ‏ بندگی حضرت بیت العتیق

کور نهٔ نور صفا را ببین ‏ لنگ نهٔ راه خدا را ببین

خیز زِ دریا و بیابان مترس	تشنہ برو غرقہ شو از جان مترس

در تقوے

اے شُدہ بازیچۂ دشتِ ہوا	کردہ روائی بہرہ نا روا
چندِ وبال ایں چہ پریشانی اشت	نزدِ خدا ایں چہ مسلمانی اشت
ہیچ کس از بندِ خود آزاد نیشت	ہیچ دلے را زِ خدا یاد نیشت
در غرضے کوش کہ امانت بود	کوششِ بے سود زیانت بود
ہر کہ نہ پرہیزد عملِ خویش را	ساختہ شو گو غضبِ پیش را
سُرمہ چو ہموار نساید کسے	چشمش ازآں سرمہ بگرید بسے
ہر دو از چربیِ طینت نکو شت	نورِ تن از مغز بود نے زِ پوشت
از گلِ چرب ار چہ کہ باشد چراغ	کے رسد ار نیشت زِ روغن فراغ
تا ندہد پرتوِ اسلام نور	کے شود از چشم سوادِ تو دور
توشہ چو پُر شُد بہ ہلاکت کشد	آب چو بگرفت بخاکت کشد
خیز کہ از بہرِ تو کردند پاک	قبلۂ گردون و مصلّائے خاک
کالبدے داد خدایت درشت	سُستیِ جانت کہ گذاریش سُست
زانچہ خدا داد نوائے بساز	پیش کہ آں دادہ ستانند باز
مردہ نہ دشت بکارے بزن	در منگر بستہ تو بارے بزن
ہیکلِ آسودہ بکارے برآر	پیشترک زانکہ بماند زِ کار
جان و تنت از پئے دیں دادہ اند	نہ از پئے بازی اشت کہ ایں دادہ اند
در عملے کوش کہ پاکے بود	کوششِ ناپاک ہلاکے بود

کار چو پیش است بچه ای جوان — جهد بکن پارهٔ اگر می توان
نیکوئی آموز بهر ناکسی — زانکه بدی هست خود او را بسی
رسم سگان است بهر سو نگاه — شیر سر افگنده خرامد براه
این چه زمان است که در هر طرف — هست بفسق اهل جهان را شرف
وای نه یکبار که صد بار وای — زین همه گبران مسلمان نمای
دعوی دین و دل نا ترسناک — خنده زن بیهده بر دین پاک
زیر لب این خندهٔ بد را بکش — زار گری آتش خود را بکش
دوزخ سوزنده شد ار عالمی — بس بود از گریهٔ مجرم نمی
دود گناهت چو سیه کرد روی — روی سیه زآب دو دیده بشوی
تا دلت از ترس نلرزد چو بید — مغفرت امید مدار از امید
خوف و رجا هر دو بایمان در اند — نور و دخان هر دو بقرآن در اند
گر بریاضت صف جولان تراست — رخش برون تاز که میدان تراست
تا علم شرع بیازوی تست — گنج دو عالم بترازوی تست
طرح درین خانه چه افگندهٔ — خیز در خواجه زن ار بندهٔ
علم گرت نیست ذخیره ز پس — خادمه ات از سر اخلاص بس
در تو بود علم و عمل هر دو پیش — پرتو یک شمع بدو شعله بیش
عید که در جمعه مهیا بود — نور دو عید است که یکجا شود

کار کن ای دوست درین کشت زار
تخم عمل راست بر بی شمار

آدابِ دوشتی

زآں ہمہ کآدابِ نکوکاری اشت — پایۂ اوّل ادبِ یاری اشت
زآنچہ در آفاق زِ برنا وُ پیر — ہیچ کس از یار ندارد گزیر
چُوں نتواں دامنِ یاری گذاشت — بایدت اندیشہ بصحبت گماشت
دوشتیے باید نہ آنگونہ چشت — کآں ابدُ الدّہر بماند دُرُشت
دوشت مگو آنکہ زِ دو پوشتی — باز نداند ادبِ دوشتی
دوشت بگو دُشمنِ کم لغز را — دُزد و شمرو مخلصِ بے مغز را
پشتہ بُود یارِ وفا دار و نغز — کو بُوَد آگندہ لبالب زِ مغز
آنکہ چو خُرما شتہ رفیقش مخواں — کوشت بروں مغز دروں اُشتخواں
با کہ و مہ صُحبت ازآں ساں گزیں — کز تو خردمند بُوَد ہمنشیں
چند چو آتش کدہ آہن گراں — دُودِ شرارے دِہی از ہر کراں
باش چو عطّار کہ در پہلوے او — جامہ مُعطّر شوَد از بُوے او
آدمی از خُوے نکو خُوش بُوَد — خس ہمہ جا در خورِ آتش بُوَد
ہمنفسانے کہ دریں عالم اند — بیشترے لائقِ صُحبت کم اند
ہر کہ سلامے کُندت یار نیشت — ہر صدفے را دُرِ شہوار نیشت
گر شُمری دوشت کسے را شُمار — کو بُوَد اندر غم و شادیت یار
یارِ غرض جوے فراواں بُوَد — آنچہ کشد بارِ تو یار آں بُوَد
مَیل کسے کُن کہ صفائی دروشت — نے گُلِ رنگیں کہ نمائی دروشت
دُوں کہ شکم سیر زِ نانت کُند — بہرِ جوے قصہ بجانت کُند

دامن ازاں گندہ نمک در نوزد ‌ ‌ ‌ کو نمکت گندہ کند گاو خوزد

در فلکت از کشمکش اختراں ‌ ‌ ‌ پایہ بلندت دہد از ہمسراں

تخم تکبر مفشاں سینہ را ‌ ‌ ‌ پشت مدہ صحبت دیرینہ را

میل بہم صحبت درویش کن ‌ ‌ ‌ چند بیش او از دگراں بیش کن

آنکہ نگوید بسلامت جواب ‌ ‌ ‌ سنگ بہ از وے بطریق صواب

ہر کہ بہ تنگی کند از تو گریز ‌ ‌ ‌ تو بفراخیش رواں کن کہ خیز

میل کسے کن کہ وفایت کند ‌ ‌ ‌ جاں سپر تیر بلایت کند

بہر چنیں دوست کہ جانی بود ‌ ‌ ‌ دوستیٔ جاں نہ گرانی بود

جاں کہ ازو بہ بجہاں یار نیست ‌ ‌ ‌ ہیچ عزیزے چو وفادار نیست

سگ کہ وفا بود بہا نیستش ‌ ‌ ‌ ز آدمیٔ بہ کہ وفا نیستش

یار تواں یافت بگیتی بسے ‌ ‌ ‌ لیک وفادار ندیدم کسے

صحبت او کن کہ بصدق و صفاست ‌ ‌ ‌ دامن او گیر کہ زاہل وفاست

در سخاوت

تجربہ کردم ز ہر اندیشۂ ‌ ‌ ‌ نیست نکوتر ز سخا پیشۂ

سیم کہ اندر کف مردم دہند ‌ ‌ ‌ آخر ازاں بہ کہ بخاکش نہند

زر نبود چوں بمغاک اندر است ‌ ‌ ‌ خاک بود ہر چہ بخاک اندر است

جانورے کو بجز از مردم است ‌ ‌ ‌ در علف یک شکم خود گم است

آدمی است آں کہ ز نیروے کار ‌ ‌ ‌ پر کند او صد شکم و صد ہزار

کو دگراں را سبب بے غمی است ‌ ‌ ‌ حال چو ایں است پس او آدمی است

کیست کریم آنکه بمسکین دهد | نه ز پئے شهرت ز پئے دین دهد
هرچه توانگر بتوانا فگند | داں که گهر باز بدریا فگند
گرچه عطا در همه جا دلکش است | هرچه بهنجار بود آں خوش است
پُر دلی آں به که بطاقت بود | پُر دلی از وام حماقت بود
هرچه که امروز توانگر دهد | روز دگر عاقبتش بر دهد
هرچه دهی مزد طلب کن نه نام | نام خود افتد بلب خاص و عام
هرچه کرم بهر خدا گستری | مزد بری نام نکو برسری
و آنچه بنامے کنی از خویش دور | حاصل نام تو چه باشد غرور
زر ز پئے نام نه بخشد کریم | نام ستاں هیچ ستاند بسیم
و آنچه دهی چونکه دهنده خداست | منتِ بیهوده نهادن خطاست
هرچه دهی مے ده و منت منه | زآنچه پشیماں شوی آں خود مده

حکایت جوانمرداں

کعبه روے چند بگرماے تیز | تشنه رفتاوند بدشتِ حجیز
چوں بقدم طاقتِ گامے نماند | خوں بجسد جرعهٔ جامے نماند
بر تنِ تفسیده قفا مے زدند | ز اندُهِ مُردن سر و پا مے زدند
تا که ز اطرافِ بیاباں و دشت | ناقه سوارے سوئے ایشاں گذشت
سوزشِ شاں دید و دلش بسوخت | ز تفِ مهر سوخته خونش بسوخت
شربتے از مطهره در طاس ریخت | زآنچه خضر بر لبِ الیاس ریخت
پیشِ یکے برد که این را بگیر | چشمهٔ حیواں خور و تشنه ممیر

او طرفے کرد و اشارت بیار
گوشت ز من تشنہ تر او را سپار

چوں بسوئے او بُرد چناں گوہرے
کرد رواں او بسوئے دیگرے

گشت چنیں ہر یک از ایثار خویش
مرگِ خود و زندگیِ یارِ خویش

کرد چو ساقی ز سر آغاز کرد
چشمِ حریفاں قدرے باز کرد

مستِ نخستیں کہ نخورد آں شراب
گشت مزاج از سکراتش خراب

خواجہ صلا گفت و جوابش نبود
خاک شد آں تشنہ کہ آبش نبود

بر دگراں بُرد چو آں آبِ سرد
آں ہمہ را نیز نماند آبخورد

ماند بحیرت ز چناں مردمی
کیست جداگانہ جوانمردئے

ہست جوانمردِ درم صد ہزار
کار چو با جاں فتد آنجاشت کار

منع از ظلم و غضب

اے بجفا کردہ دلِ خلق ریش
پیشہء آزار گرفتہ بہ پیش

کے بجفا بار رہی بستہ اند
مشت زناں مشت تہی بستہ اند

ظلم رہا کن برہِ داد باش
زانچہ ملالت رسد آزاد باش

گوش کہ ناید ز زبانہات غم
لیک نگہدار زباں را تو ہم

ہر کہ بد خلق نگوئی بسے
تا بد تو نیز بگوید کسے

غصہ مخور زانکہ شقاوت درشت
خشم فرو خور کہ حلاوت درشت

زینہار تو بد و نیک ہمہ دم مزن
ہیچ کسے را بجہاں کم مزن

از بد بد گفتہ مرنج اے حکیم
ہیچ چو سختاست ز مرصد چہ رنجیم

گر ہمہ خود خار نہندت خساں
دیدہ بدوز از بد و نیک کساں

اہلِ ہنر گر بشمارے در اند | بے ہنراں نیز بکارے در اند
ہیچ کسے نیست زِ زیبا و زشت | کش نہ حکیم از پئے کارے سرشت
چشم چو در خویشتن آید ہمہ | زشتیِ خود خوب نماید ہمہ
گرچہ کہ بد را نہ کسے در پئے اشت | خوبے بد آخر ہمہ جا بادے اشت
تا کے ازیں کوی ملامت روی | راہ چناں رو کہ سلامت روی
بندہ کہ با خلق زفروتن بود | پیشِ خداوند ممکّن بود
کوش کہ باشی برضاے ہمہ | دشتِ ہمہ بوسی و پاے ہمہ
کم کن ازاں بندہ کہ آزار گشت | شکر کن آں را کہ پرستار گشت
بندہ ہم آخر گہرِ آدم اشت | گرچہ کہ در سلکِ غلامی ضم اشت
کار باندازۂ بازوش دہ | بار بمقدارِ ترازوش نہ
عجزِ کساں بنگر و بازوے خویش | خاک بیفگن بترازوے خویش
چند بدی پیشہ کنی اندکے | نیکوئی ار صد نتوانی یکے

حکایتِ زاغے

در حدِ چیں بود بدشتے فراخ | پہن درختے بفلک بردہ شاخ
برگ و برش رنج و ملالت شکن | داروے بینائی و اکسیرِ تن
بر سرِ آں خانۂ زاغِ کہن | در کہنی کردہ زِ عنقا سخن
ناگہش از چشم بہ روزگار | در گہرِ دیدہ در آمد غبار
چوں اثرِ درد بغایت رسید | بر درِ مرغے بشکایت رسید
محرمِ بینا و بصیرت شناس | گفت کہ اے جانِ مرا از تو سپاس

مصلحت آن است کہ خیزی ز پیش ۔۔۔ باز شتابی بوطنگاهِ خویش

بر سرِ شاخے کہ سکون کرده ۔۔۔ عیش بیندیش کہ چون کرده

برگ ببرگ آنچہ گذشتی بسال ۔۔۔ در نگر آلایشِ خود را در آن

آنچہ نہ رنگے از بوے نشست ۔۔۔ دیده برو مال کہ داروے تست

زاغ سبک عزم شدن ساز کرد ۔۔۔ بال بہم بر زد و پرواز کرد

ہم بدرختے کہ وطن جاش بود ۔۔۔ سوختہ وار آمد و بر شد چو دود

ہر ورقے را کہ نظر بر گشاد ۔۔۔ بود چکیده نقطے زان سواد

زاغ چو بے غالیہ برگے نچید ۔۔۔ بلند شد و باز نمود آنچہ دید

گفت کہ دیدم ہمہ بالا و پست ۔۔۔ آرزوے دیده نیامد بدست

مرغِ شناسندهٔ زیرک مزاج ۔۔۔ دید چو نا ساختہ برگِ علاج

گفت چرا باید ازینگونه زیست ۔۔۔ کآخرِ آن زار بباید گریست

یک دو ورق زان شجرِ چشم سلے ۔۔۔ از پئے افروز نماندی بجاے

تات چو مردم بغبار آمدے ۔۔۔ مردمیِ خویش بکار آمدے

سیرتِ ستوده

ہر کہ درو سیرتِ نیکو بود ۔۔۔ آدمی از آدمیان او بود

نورِ خدا بر دمد از خوے خویش ۔۔۔ مو بسپیدی کشد از بوے خویش

وآنکہ مزاجش ہمہ زور است زور ۔۔۔ دور ز ما ز آدمیان است دور

نیکئِ مردم نہ نکو روئی است ۔۔۔ خوے نکو مایۂ نیکوئی است

الحذر از تیره دلِ پر جفا ۔۔۔ کو ز پس و پیش نماید صفا

اوست هنرور که بمقدار خویش — بهره بگیرے دهد از کار خویش
سود کسان جوے بدهر سخن — نفس بدار منع کند منع کن
بر زر بیگانه مخور زینهار — سیر نشد مردم زنهار خوار
تو ادب نفس بد اندیش کن — بے ادباں را بادب خویش کن
هیچ بزرگی بادب محکم است — عیش حرام است چو حرمت کم است

حکایت عیسیٰ علیه الصلوٰة و السلام

صبحدمے رفت مسیحا بدشت — سبزهٔ صحرا ز نفسش تازه گشت
بیخردے در رخ آں گنج راز — کرد بدشنام زباں را دراز
هرچه که گفت او سخن ناصواب — زیں طرفش بود برحمت جواب
گفت رفیقے که نکوئیت چیست — پیش زبوں گیر زبونیت چیست
زو چو بروبت ستم افزوں بود — تو سخن از لطف کنی چوں بود
گفت مسیح از دم روح الٰهی — کاے ز دم جان تو بے آگهی
هرکس ازاں سکه که در کان اوست — گردد بروں آنچه بدکان اوست
او خم سرکه است عسل کے دهد — و آنچه نبات است هلاهل کے دهد
من نشوم چوں ز وے افروخته — او نشود از من ادب آموخته
شکر که دم مایهٔ دو جاں شدم — ایں صفتم داد خدا ازاں شدم
خلق نکو باد مسیحا بود — پاسخ بد مرگ مفاجا بود
خسروا گر خوش دمی از همدماں — زنده کن تو عیسیٰ آخر زماں